

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»

НӨҚИС

1978

ТИЛЕҰБЕРГЕН
ЖУМАМУРАТОВ

**ШЫҒАРМАЛАР
ЖЫЙНАҒЫНЫҢ
3 ТОМЛЫҒЫ**

1-том

НӨКИС — 1978

КК
ЖОЗ

110467

ТЛЕУБЕРГЕН
ЖУМАМУРАТОВ

**СОБРАНИЕ
СОЧИНЕНИЙ
В 3 Х ТОМАХ**

ТОМ 1

НУКУС—1978

А А
1000
УКЛАД

Өзбекстан ҳам Қарақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты Тилеўберген Жумамуратовтың усы томына сайланды поэмалары менен „Мәкәрья сулыў“ романы енгизилди.

Шайырдын сайланды поэмаларының биринши томына „Алғыс“ поэмасы—„Океан ортасында“, „Долық“ шығармасы—„Жалынлы күнлер“ болып, автор тәрәпинен қайта исленген варианты жиберилип отыр. Томға кирген автордың ҳәрбир поэмасы терең мазмунға, жоқары көркемликке қийе болып, жәмийетшилик тәрәпинен жоқары бақаланып жүрген шығармалар.

УШЫРАСЫҰ

(Жаўынгерлер ҳаққында)

Күлимлеп көзин қадады врач.
Келиншек түри—еле де жап-жас,
Гәўхардай ысық көринди сонша,
Жүректи шырмап толқытты ықлас.

Мынаў бир сөзге болдым мен ҳайран:
— Кого я вижу, келдиңиз қайдап? —
Деди де сулыў, таңланып турып,
Путевкамды алды, алдына қойған.

Ойым сол: Бүгин келдим ғой, Қырым,
Көрмеген едим жериңди бурын.
Гүлиндей көркем гөззалың мынаў,
Алып тур неге жүректен орын?

Усайды өзи бир жақын жанға,
Ырас ақ буны таныйман ба?
Ямаса сол ма қутқарған менн,
Боялған шақта қың-қызыл қаңға?...”

Ядыма түсти сонда бир аўҳал,
Шырамыттым да, тапыдым дәрҳал,
Өмирдин аўыр өткелин шолың,
Бир ҳәдийсеге тоқтады қыял.

Қақсады суық, үргінлер борап,
Жулқындық талай илгері қарап.
Жүректе жигер, жеңисте көңил,
Бизлерге жолдас курал хәм жарак

Жар, сайды алып бекинди душпан,
Айрылдық достан оқларға ушқан,
Шегіртке янлы ғаулады жаўлар,
Қоршамақ болып жылжып тум-тустан.

Геўдени қаплап жалынлы кәўип,
Бурқыды оқлар жамғырдай жаўып,
Көтерип басты бурылыў қыйын,
Буршақтай оқтан мүмкинлик таўып.

Атамыз топты нәзерлеп жаўды,
Оң жақтан жаўдың нәзери аўды.
(Сеземиз оны атылған оқтап)
Бекинди тағы паналап таўды.

Даўамы минс, бесінши күни,
Дүрсә-дүрис саўаш күни хәм түни,
Атыўы жаўдың пәсеңлегенде,
Қадалып бир оқ аўнатты мени!

Бирден ақ шоршып жығылдым қулап,
Беденим қызып жаңлады кулақ,
Өлимнің кәўпи сап ете қалды,
Ошнан соң исти сезбедим бирақ.

Мийиме толық жыйналмас бойым,
Көз алдым гүңгирт, жыбырлап бойым,
Бир нәрсе мени тартады неге,
Солқылдар денем қозғалған сайын.

Уйқылы қыял созылды көп ұақ,
Көргеннің бәрі болып тұр жумбақ,
Хаулыққан сезим бийледі бойды,
Ойым сол: „өлім, алдың ба шырмап?!“

Көмиўге алып баратыр мени,
Қалмасын ашық, кәдірлі тәни, —
Дейсиз ғой, көмбең тиримен еле!“ —
Демекпен, хәл жоқ айтыўға соны.

Көзімнің алды думанлы сағым,
Бирақта, кем-кем дүзелді аңым,
Сездім мен енді, көзімді ашсам,
Қарларды бояп келмекте қашым.

Шалқама мени нийине салып,
Арқалап биреў қиятыр алып,
Сол ұақта ғана ядыма түсті,
Бағана оқтап қалғаным талып.

Айнала тоғай, келемиз ойдан,
Ойдың да иши кеңіселеў майдан,
Хәшқандай оқ жоқ, тынышлық жерге
Әкелген ким бул, гезместі қайдан?

Тоқтады енді әсгелеў ғана,
Тайын тұр екен төсеклі шапа.
Апарып соған жатқызды мени,
Сезилді аўыр бойдағы жара.

Шапада хәлсиз жатсам да көлбең,
Ғамхорым ким бул, карадым серлеп,
Жиңишке ғана, суңғақлаў бойлы,
Қыз екен сулыў, қалыпты терлеп.

Жанымнан бетер аялым оны,
Бууыпты белін, үстінде тоны,
Тыпырлап жағың, тырнағым тийіп,
Бийшара қыздың қанапты қолы.

Көп алғыс айттым келгенсоң тилге,
Шын дослық пенен сөйлестім бирге,
Күлімлеп ғана айтқаны маған:
— Жаулардан кекгі алармыз еле!

Журиппиз биз де ишинде оттың,
Кім аяр жаның мәни ушын көптің,
Студенти едім урыстан бұрын,
Медициналық институттың.

Ғеш қапаламба, жазылар жараң,
Жаға тұр енді болмастан алан.
Әскерлер хәзир душпанды қуғды! —
Деп қуғат сөзлер айтады маған.

Бір дәри салып, тыйылтты қанды,
Сөйлесіп тұрып, жарамды таңды.
Өлімнен мени қутқарды бұл қыз,
Кім сүймес сирә усындай жанды.

Салмақлы жара, болса да катты,
Өмірге енді иесім артты,
Алдыма түсіп, санитарка қыз,
Ауылға қарай шапаны тартты.

Қуғантса мени Оксана сөзи,
Күннің де хәзир ашылды көзи,
Аяныш пенен кеулімді аулап,
Киятыр батыр, украин қызы.

— Ишинен мени жайшаған оттың,
Батырлық пенен қутқарып шықтың,

Ендиги өмирим, миннетдар саған,
Ұатанның қызы, өшпесін бақтың! —

Дедім де тағы естедім тақат,
Бар еді менде бір алтын саат
Сау қолым менен ұсынсам қызға,
Шайқады басын, күлімлеп қарап.

— Қарсылық етпе, ал сопы жаным,
Сыйлығым болсын, қолдағы барым,
Сениң тап ұзы мәртлігің ушын,
Аяғым келмес дүньямың бәрің!...

— Қызбаймыз аға, дүньяға малға,
Ондайды ұасла кеулице алма!
Ұатанды жаудан тазалап болсақ,
Талай бір саат тағармыз қолға.

Өзинде тұрсын, кеулинді билдим,
Шын дослық пенен барыңды бердің,
Сааты емес, мәртлігі қымбат,
Ұақ адам ушын сениңдей ердің.

Каховка еді тууылған қалам,
Жаулардан кеше тазарды тамам,
Украина жерін қорғаған батыр,
Өциринде орден, рақмет саған!...

* * *

Ядымда еді сол айтқан сөзи,
Тап мынау врач—сол қыздың өзи. ✓
Көп жылдан кейін гезлестім хәзир,
Сондағы батыр украин қызы!

Жазылып қайта жауларды айдап,
Берлинге барып қададық байрақ,

Жеңиске қосқан үлесі ушын,
Қосықлар жаздым қызларға арнап.

Талай бир қызлар еристи даңққа,
Умытып болмас оны дөш ұақта,
Солардың бири Оксана сулыұ,
Жаярман атын қарақалпаққа.

Танымай қалдым бирден мен неге?
Өзгерген екен толысып денс,
Ағарып жүзи, көркейсе өзи,
Әлбетте кийим басқаша және.

— Ұақгыңыз хош па, саламатсыз ба,
Шайырым саған жүрегим ырза,
Жазыпсаң қосық, сақладым оны,
„Арнадым, – депсиз украин қызға“.

БАЛА ТУҰРАЛЫ СӨЗ

(Халық әпсенесі)

— Әкем мени жек көрсең дедің бе?
Инанбаспан, әкем болды мениң де.
Адам тууе, қайуан да өз баласын,
Қеш ұақытта қыйған емес өлімге.

Көп қорлапсаң, өз анаң да қасың да!
Ләтте пикир уялаған басыңда,
Душпан болса, жетпеген бе қууаты,
Неге сени өлтирмеңи жасыңда?

Ата сыйлау, ана сыйлау—парызың.
Төле заңғар ақ сүт берген қарызың!
Нешше жыллар түн ұйқысын төрт бөлди,
Ойлап қара адамшылық ар ушың.

Солар өмир берген жериң—аспаның,
Мийиримнен шешек атты жас жаның,
Қәтте қанхор өз перзентің қыймаған,
Ғыңла мынау бұрынғының дәстаның:

Искендер де залым патша болыңты,
Койдай етип қырғын еткен халықты.

Бетине бир тик караған адамның,
Айбат пенен жүреклерин жарыпты.

Кәтерешн сораса да бермеген,
Қас тиккешнн жексен еткен жер менен,
Оның ушын адам өмири ойыншық,
Қыйға қоңған шыбын ғурлы көрмеген.

Мен билмедим қай заманғы Искендер,
Өрт шалғандай оның жолы түскен жер,
Ол өлтirse журттың сырттан айтары—
„Бийшараға жаза қурық түскен“ дер.

Әзирейшл тайып оған „кел“ десе,
Пәрман менен хұкими де келтеше.
Талай гелле айырылады геүдеден,
Ийек қағып, бармағын бир силтесе,

„Қан шашыўға тояр емес еле ле,
Бул патша да басқалардай өле ме?!“
Деп журт сырттан ҳайран болып
жүргенде,
Бир күн ол да шатылыпты бәлсге.

Қатар қойып асқа толы табақты,
Қумарланып асап еди тамақты.
Бир жағынан булак етип ағызып,
Симиреди ыдыс толы шарапты.

Ишип-ишип тағы тезден қуяды.
Көкке шапшып отырғанда қыялы.
Биздей болып тамағына қадалды.
Жиликтиң бир солақпандай қыяғы.

Шаншылды да, жаздырмады искеги,
Қық-қыхлады, қақырынды түспеди,

Жуткыншақтан қылғындырып дем
бермей,
Гүптей болды тамағының искени.

Еки көзден жас сорғалап, бақырды.
Ентигеди демиңдей – ақ ақырғы,
Ұәзирлері албырақлап, асығып,
Шәхәринде тәуіп қоймай шақырды.

Сонша тәуіп хеш бир иләж таппады,
Лйтқан емнің биреуі де жақпады,
Гейпаралар ойлап отыр ишинен,
„Тутқан ғой деп адамлардың хак қаны“.

Патша сөйтип жаздырылмай дузақтан,
Күни-түни уйқы көрмей азаптан,
Уллы тәуіп Улықманға ағ жоллап,
Пәрман менен алдырыпты узақтап.

Ол келиуден патша аслан куўанды,
— Улықман жаң, тезирек айт даўанды,
Кәне енди керек емди ислей бер, —
Деп ұәзирлер берип атыр саўалды.

Бир-биреўге хәзиллесип ойнамай,
Солғын отыр жүзлери хеш жайнамай.
Болған исти баян етип тәуіпке,
Жуўап күтип, қарай берди айнадай.

Былай деди ең тәуіпби дүньяның:
— Шаша бериң елди талап жыйғанын,
Бул дәртиңе хеш бир даўа табылмас,
Өлип кетер, айтып қалың ийманын...

Бул сөз патша қулағына тийеди,
Шоршып түсти қалт-қалт етип ийеги,

Ышқынғанда шыға жазлап турды да,
Тағы қайта буұындырды сүйеги.

Тили зорға гүрмегилип патшаның;
— Олай деме, жақсылықты айт жаным!
Бул дүньяда сен билмеген кесел жоқ,
Не десең де ем болады айтқаның,

Мине өзиң көрип тұрсаң ғалымды,
Сарп етейин ғәзийнемди, малымды,
Барлығы да бир басымнап садаға!—
Деп зарланып Улықманға жалынды.

Ойлап-ойлап, былай деди Улықман:
— Айтыў ушын, жүрекснбей тұрыпнан,
Бес жастағы перзентиңди соймасаң,
Қутылмасаң усы келген қурықтан!

Айтқанымды ислемесең өлесен,
Өмириңнен үмитлисен еле сен,
Сол балаңды туў сыртыңнан шалдырсақ,
Хәпзамағта саў қәдлице келесең.—

Деген сөз де оқтай болып тийеди,
Бир қысылды қалт-қалт етип ийеги,
Ышқынғанда шыға жазлап турды да,
Тағы қайта қылғындырды сүйеги.

Тыпыршылап бир отырды, бир жатты,
Аўырғалы тағқан емес аўқатты,
Сыйқы қашып, тыпыршылап, сыбырлап,
Қысылғаннан зордан-зорға тил қатты:

— Сойыў ушын оны қалай қыяман,
Жалғыз еди бина болған уядан.

Жүз болса да ҳәр перзенттиң орны бар,—
Деп Искендер нәрестесин аяған.

Жалынса да сирә қайыл болмады,
Үдқа түсти сонша адам шалғаны,
Өз басына бүгін қара күн тууып,
Тастай батты аўырыўдың салмағы.

Шийрин жапын өрт шалғандай қыйнаған,
— Ырас—ақ мен кегемен бе, дүнъядан!?!—
Деп зарланып өлим қәўпи түссе де,
Тирисинде өз перзентин қыймаған.

Аўырыўы асқынлады ем көрмей,
Жанын қатты шаншып атыр шеңгелдей,
Айғып салды, „бар емнди неле!“ — деп,
Бирдем жерден қысқан шаққа дем бермей.

Патша сонда жатыр еди қырынлап,
(Емди тайын етип қойған бурын—ақ).
— Ал баланы шалың—деди Улықман,
Аўырыўдың ҳәмирин тез орынлап.

Ал шалынды! Шапшып қапы атылды,
Патша шоршып, күшнн жыйпап ақырғы,
Үстине жар қулағандай силкинип,
Аўзын ашып ұай-ұай салып бақырды.

Жүрегине қанжар болып тийеди,
(Ұзир төре қолтығынан сүйеди)
Аўзын керип бақырғанда, атылып,
Оқтай ушты тамақтағы сүйеги.

Демин алып, жаздырса да тамағын:
— Өлгениң бе айналайын қарағым,—

Деп хеш кимниң айтқан сөзин тыңламай,
Жылай берди басқа түсип кара күн.

Жүрек баўыры оттай болып жаныпты,
Салқа түсип, ес-ақылдан таныпты,
(Түтик пенен суўлы бояу себилген
Бала туўе сойған емес жаплықты)

Мынаў дәслеп Искендердиң көргени,
Арқасына тутқан екен пердени.
Кәпелимде бала сести шырылдап,
Қан шашырап жуўды төсек-көрпени.

Усы еми—тәўибииниң ойлаган,
Патша көп ўақ жылаганын қоймаған,
Бир мәхәли көзин ашып қараса,
Адам туўе, таўықты да соймаған!

Мине енди қыйналады несипе,
Бир ўақытта келсе толық есипе,
Патша өзи аўырыўдан саўалған.
Улы тири, минип отыр төсине.

Жылай-жылай солайынша жубанды,
— Көрсеттиң сен бул дәртиме даўанды!—
Деп күлимлеп, Улықманды қушақлап,
Залым патша нәресгедей қуўанды.

Қайтқаннан соң тамақтағы искен жер,
Биротала жазылыпты Искендер.
Бундай туўе, аз болған жоқ дүньяда
Бала ушын жанған отқа түскенлер.

—Ал қусбегим, Улықманды сыйла, бар!
Улықман жан, қанша керек дүнья мал,

Ғазийнемшин аўзын ашып берейин,
Керегиңди өзиң таңлап, жыйнап ал!

Үйиңе зор бай болып бар, артын да,
Керегиңниң барлығын айт, тартынба!
Мени өлим қурығынан кутқардың,
Өлип кетсем, перзент қалар артымда!—

Деген екен патша шалқып балаша,
Улын сүйип, көрди қызық-тамаша,
Сол ўақытта былай депты Улықмап:
— Қыйналамыз биреў қолы қанаса.

Залымлар бар, жанды шөптсей отаған,
Еске түссе, қана болып жатаман,
Маған берген зор сыйлығың сол болсын,
Ҳеш перзентти айырма сен атадап!

Ата барма перзент ғамын жемеген.
Өзиң көрдің, муҳаббаты ем екен,
Ана барма „жан перзентим саў болсын.
Әжел келсе, жол менки!“ демеген.—

Депти сонда, ол патшаның алдында,
„Түсіп шықтым депти олд а жалынға“.
Өз әкеңди өзиң душпан көрессең,
Севиң әкең Искендерден залым ба!

ОКЕАН ОРТАСЫНДА

*(Тәбийғат апатына ушырап, 49 күннен кейин
аман қутылған төрт қиғарман қаққында)*

1.

Жийегинде өскен қалың ағашы,
Мунарланған Тыныш океан жағасы,
Еки баржа көшкі¹ де тұр бұлтақлап,
Пароходты күтип тұрған шамасы.

Айтарлықтай дауыл—да жоқ, күн тынық,
Епкин менеп алға-кейин умтылып,
Елпилдек жел ишин тартып хуўлесе,
Туўлап кетер асау аттай жулқынып.

Жылжып ағар иретілген ағысы,
Бир баржадап шықты гармонь дауысы,
Жас жигитлер қосық айтып шалқыған—
Шығарманның геройлары тап усы:

Тек жигирма—жигирма бир жастағы,—
Төртеу еди команданың составы,
Қандай қыйын—таусырмалар берсе—де
Бұл жигитлер орынлады, саспады.

¹ Көшкі—Якорь

Ҳазир мине дем алысып оңаша,
Палубада секиреди балаша,
Қосық айтып, рақыс ойнап шадланып,
Өзлеринше ислеп атыр тамаша.

Ҳәзиллескен үлкен заўық қурғандай,
Жаслық жигер шаршағанды қуўғандай,
Ҳадал жүрек, дослық күши салмақлы,
Төртеўи—де бир анадан туўғандай.

Сөйлер бири аға, бири ишим деп,
Қызықсынсаң танысыңлар биримлеп,
Анаў Иван Амур бойын жайлаған,
Гармонь тартып отырыпты күлмлеп.

Ҳәзир шаққан матросы баржаның,
Қосық, гармонь ийелеген хәр жағын,
Рус жигит, толығырақ денели,
Белгили—ғой айтпасам—да аржағын.

Бири Анаголий жигит салмақлы,
Дәлкеклесе қамгып алар жан жақты,
Таңцаға-да айналады уршықтай
Бул—баржаның матросы ардақлы.

Филипп пенен Анатолий украин,
Туўған жерин айтысады хәрдайым,
Саўасында гүрриңлесип төртеўи,
Ўазыйпасын атқарып жүр күн сайын.

Енди Асқат ишиндеги татары,
Киши сержант, шөлкем¹ секретары,
Команданың капитаны болса—да,
Жас бир гелки хәммесиниң қатары.

¹ Шөлкем—Комсомол шөлкеминиң секретары.

Төргеуи-де жигит еди сайланды,
Кәпелимде не шатаққа айланды,
Ұйқы-туйқы қатаң дауыл басланып,
Жер-жақанға салды үлкен ұайранды.

Асау толқын ақырады ешектей,
Қараңғылық аспан-жерди көрсетпей,
Есер самал бұға болып өкирип,
Баржаларды ылақырды кесектей.

Еки баржа шапшыпатыр шабақтай,
Ишинс-де суу куйылды табақтай,
Тиркеп қойған полат арқан үзилип,
Самалменен пыт-шыт болды сабақтай.

Ход берилди. Моторлары қызыулы,
(Күп райы барған сайын бузылды),
Көп күшпенен еки баржа тиркелсе,
Полат арқан тағы қайта үзилди.

Қосылыуға дауыл ерик бермеди,
Командалар бирин-бири көрмеди,
Жүрип кетти Асқатлардың баржасы,
Қууысына қарай құрғақ жердеги.

Шамалайды, әтирапы қараңғы,
Сезбейди хеш алдыңдағы алаңды,
Радио байланысы үзилип,
Сөйлесіуге бузды тағы планды.

Иван отыр компас услап қолына,
Нәзер етип оны менен солына,
Асқат турды штурвалды жаздырмай;
Нар тәуекел жүретугын жолы—да.

Толқын шапшып бетке урар тыйылмай,
Ұйқы-туйқы болып кетти қуйындай,

Самал гейде сағал болып шуўласып,
Гейде нағыз мөңиреседи сыйырдай.

Филипп пенен Апатолһий зор берип,
Машинаны айдамақта үлгерип,
Борт ишинен қорғасындай суўық суў,
Топ оғындай атылысып тур келип,

Асқат, Иван, кабинада дым бийик,
Отырса—да, толқын шапшып суў куйып,
Малпақ-салпақ болды барлық киїими,
Айналасы қап-қараңғы тунғыйық.

Ақырында мише енди жол шықты,
Сезди олар киретуғын қолтықты,
Бирақ, самал қыялатып ысырып,
Жүрер жолдан итермелеп толқытты.

Ол куўыстың аўзы жүдә тар еди,
Айналасы белес-белес жар еди,
Ең жаманы „Шайтан тас“ деп аталған,
Бийик шыңлы тас шоққысы бар еди.

Келди—ғой деп енди жолдың қайымы,
Ол шоққыны ойламаған айыбы,
Байқап көрсе, келип қалған тақалып,
Енди пыт шыт болар болды қайығы.

—Мише, келди, енди баржа сынады!
Деди Иван, қорқып көзин жумады,
Айдархадай ысқырып тур [самал—да,
„Биз құрмамыз“ дегендей—ақ қумары.

Ыңыранысқан толқын жарға урады,
Бирақ Асқат жигит нағыз қырағы,
„Шайтан тасқа“ бес—он метр қалғанда,
Штурвалын сондай шаққан бурады.

Ұақыт күтпес олай -былай караўды,
Хәр секундта еткенниси санаўлы,
Табийғатқа қарсы турған сом билек,
Тасқа салып таўлағандай бурады.

Бир бәледен кетти аман қутылып,
Сур табиғат қалғанменен умтылып,
Түслик—Шығыс жаққа қарай айдады,
Есер даўыл, көк толқышлар қутырып,

Қайсар мәрглер енди илаж таппады.
Моторы да жүрисинен тоқтады.
Қатаң даўыл жумалатып түсирген,
Жанармайлы бочканы—да бақтағы.

Көрсө суўды бочка—да жок кемеле,
Музлы суўлар жабысып тур денеге,
Бир бөлек нан, еки шелек карточка,
Еки консерв, бараўқаты жемеге.

Моторына жылтты әуел денени.
Бирнеше күн булар аўқат жемеди,
Океанның ортасына ысырып,
Самал айдап кетеберди кемени.

Енди қайтып келнў қыйып бержаққа,
Тиришилик көринбейди жап—жақта,
Океанның ортасында бәнт болмай,
Қыялымыз гезип қайтсын ел жаққа.

II.

Қыз Нәсийма турды бүгин ертелеп,
Саске болды. Анасына еркелеп,
—Демалыс -ғой, бармақшыман базарға,
Деди, барар жерин айтпай төтелеп.

--Карсылық жоқ оған барып қайтыўға,
Мейлиң жоқ—гой тамақ пенен чай—суўға,—
Деп анасы айтса—да қыз уялды,
Кеўлиндеги гүпतिकейин айтыўға.

Шашын сыйпап айнаға бир қарады,
(Алтын шашқа қыстырылған тарағы),
Кийинди—де шығып кетти үйинен,
Оған мәлим кай тәрәпке барады.

Шымыры аяз алма бетин тырнады,
Аўыл шети сықырлақ қар қырлағы,
Тақырланған муз даланың үтсинең,
Хәр тәрәпке машиналар зырлады.

Бирак бул қыз машинаға минбеди,
Көрген түси қорқынышлы түндеги:
„Сүйиклиси самолеттен кулаған“,
Көң ойланып жүрер сонғы күнлерин?

Жолдың шети қалың орман етеги,
Олай-былай жөлаўшылар өтеди,
Қапталынан өткенди—де байқамай,
Қыз өзинше бир қыялға кетеди.

Билинип тур қыял жеңип алғаны,
Жүрек баўрын бир капалық қозғады.
Сың жандай көрип жүрген жигити.
Елиў күннен бери қағаз жазбады.

Гоқтатпады почтаға бул барыўын,
Умытты—ма жигит, сүйген арыўын,
Сағыныштың жалынына жанса—да
Сыр сандыққа сақлады қыз бар уўын.

Ойланса — да ой түбине жетпеди:
„Қайда оның беккем үәде сткени,
Соннан бурын төрт-бес күннен кешикпей,
Хаты келип турған еди кеткели.

Я болмаса сүйди — ме ол басқаны,
Хат жазбаўдын болыў керек астары,
Мүмкин емес үәдесинен таныўға,
Егер оның аман болса жас жаны“.

Насиманың ой — әрманы сол еди.
Поезд зуўлап жүрип турған жол еди,
Жол шетинде қатарласқан аўылдың,
Ортасына жаяў жүрип келеди.

Мунарланған калың орман айнала,
Бирак елдің шети жазық кең дала,
Ортасынан кесип өткен темир жол,
Станциялы елат еди Шентала.

Бурын бәрха уяламан десе — де,
Илажсыздан барады қыз кеңсеге,
— Абзый бүгин өз үйинде, — деген соң,
Кетти тағы Канат деген көшеге.

Изледи қыз Рахимжан ағаны,
(Бурын сирә тиймеген үй табаны),
Ата менен анасынан сорайжақ,
Баласынан болды — ма деп хабары.

Көп күн жүрди келиўге — де уялып,
Жан қысылып өкпесине таялып,
Соңғы ўақта шыр-пыр болды перизат,
Асқат ушын шырт уйқыдан оянып.

Ақырында салып бүгин қарыўды,
Мақсет стти усы үйге барыўды,

Бирак, жеңил кыз екен деп жүрмеңиз,
Тынық минез Насимадай арыўды.

Мише, сиңи үйге кирип барады,
Сәлемлесип жан—жағыша қарады,
Жаксы хабар күтип барған гөззалдың,
Жүрек—баўры болды қайта жаралы.

Почтальон алып келип бир хатты,
Алыңыз деп Рахимжанға узатты,
Оқып көрсе, бир ярым ай бурында,
Өз штабы жоғалтыпты Асқатты.

Биреў смес, төрт жаўынгер жоғалған,
Зор апатқа ушырапты самалдай,
Үмит күткен ата, ана сулыў қыз,
Сам-саз болды мынаў жаман хабардән!

Турып қалды бир-бирине үн қатпай,
Почтальонның келгенин—де унатпай.
Көзлеринен мөлдируген жас ақты,
Суўық хабар үшеўин—де шыдатпай.

Қоңсы-қоба жабырласып жыйналды,
Кеўил айтып барлығы-да қыйналды,
Жигитлерден тағы хабар алайық,
Ыққан баржа қай тәрепке айналды.

III.

Айналасы тастай түнек қараңғы,
Иттей улып қутырып тұр бораны,
Нар буўрадай өркешленген толқынлар,
Көкке шапшып, тағы төмен урады.

Айналада көринбейди ҳешнәрсе,
Төртеўиниң бар дүньясы бес нәрсе:
Шелек, бочка, гармонь, қуты қалыпты,
Саўасында каютаны тексерсе.

Бул дүбелей қояр емес тоңлатпай,
Сур тубийғат қатаң сырын аялатпай,
Минген баржа қараңғылық ишшиде,
Жылыслайды жел айдаған қацбақтай.

Илиди — ме сум әжелдиң қармағы,
Баржаның — да кетип тур — ма салмағы,
Бийик шапшып тағы төмен жулқынып,
Бултақлайды жашырақтай жарлағы.

Тоқтамастан қайда қарай ығады,
(Таўдай толқын урса, ерлер бұғады),
Суў түбине енди сиңди дегенде,
Қоқаң етип барып зорға шығады

Қалың шаңның тозаңындай қумдағы,
Бурқыраған қарлы үргин тчибады,
Шышыр, темир бир-бирине соғысып,
Жигитлердиң кулақлары шыңлады.

Үзиги жоқ даўыл менен қарының,
Көп пақсалы жайдай толқын жарының,
Шуўылдысы даўыс қосып ысқырды,
Ақтарғандай аспап-жердиң қарының.

Мәрг жигитлер ойламады жатыўды,
Аўқат — та жоқ нәр алғандай жартыўлы,
Сум тәбийғат қасқырлардай шуўласғы,
Тилегендей усы баржа батыўды.

Қайсар туўған төрт қаҳарман жигитиң,
Өмир ушын үзбеди ҳеш Үмитиң,

Бир корабль ушыраспа жолдан деп,
Гезеклесип карап гурды күни-түн.

Күндөр өтті жылжып ыққан баржадай.
Қар тынса—да, дауыл есер шаршамай,
Жайсаң китлер суу бетинде қалықлап,
Сағағынан түтін шашар моржадай.

Соқса сгер аударажак кемени,
Көрди тағы түрли—түрли бәлени,
Жутпак болып анталасып ынтығып,
Акулалар телмирисип келеди.

Тайнапыры бир келмеді, бес келді,
Азыұларын сықыратқан сес келді,
Асқат батыр бәгир услап шыққанда.
Қанша жыртқыш болса—да ол сескенді.

Кірді Асқат кабинаның ишине,
Қарап қояр досларының түсине,
Не—де болса күннен-күнге азғаны,
Билинип тур нәзер салған кисиге.

Дослары—да карап қояр Асқатқа,
Ушырағаннан бери усы апағқа,—
Бир айдан—да асыңқырап баратыр,
Қарны қалқып бир тоймаған аұқатқа.

Бәриниң—де мәрт жигери тең келип,
Ар-намысқа көкирегін кең керип,
Бир картошка, жалғыз қасық сууды—да,
Татып жүрді төрт қахарман тең бөлип.

Гейде ишин тартар океан дауылы,
Еске түсер туұысқаны, бауыры,
Адамзаттан бөлек кетти шығынып,
Қайда қалды ұллы Ұатан, ауылы.

Турар еди бетлеринен қан тамып,
Көзлеринен жұлдызлардай от жанып,
Күлим қағып нәзер стип қараса,
Қандай қыз—да турған талай жасқанып.

Мине енди тақалысып ийеги,
Татыў дослар бирин-бири сүйеди.
Азып қалған, қанша беккем болса—да,
Ети қашып, қалғандай куў сүйеги,

Сулыў түүе, көриў қыйып елди—де,
Ели түүе, мәзи құрғақ жерди—де,
Асқат соны ойлап турса, узақтан,
Қапғалласты бир корабль келди—де.

Куўанғаннан шәўкилдеди жүреги.
Қапталында Филипп досты тур еди,
Уйықлап жатқан жолдасларын шақырып,
Төртеўи—де куўанысып келеди.

Алып олар егиннен шылғаўды,
Тоқғатпады жалаў етип былғаўды,
Бирақ толқын бул барқаны көрсетпей,
Қыйналдырды корабльдің турмаўы.

Демде көзден ғайып болды ақыры.
Жигитлердің ғайран болды ақылы.
Кабинаға кирип барып төртеўи,
Қаналанып жаўып қойды қапыны,

Күн артынан күнлер өтип аўысты,
Бир көрмеді құрғақ пенен жағысты,
Ашшы суўға былғарысын етиктің,
Сория еткеннен басқа аўқат таўысты.

Ұешбир тамақ болмаса—да жемеге,
Армия күн белғиленди кемеде,

Өзлеринше „байрамларын“ өткерди,
Жигер-күшин жыйнагандай дегеге,

Түрли гәплер айтысады күн-түни,
Таўсылмайды қаҳарманлық гүррини,
Бир сапары кабинада отырып,
Мынадай гәп айтысыпты бир күни:

—Япырмай—ақ өлемиз—бе досларым,
Билмедик—ғой ўақыяның астарын!
Деди Филипп аўыр ойға кетти—де
Не айтарын күткендей—ақ, басканың.

— Олай деме рухымыз түспесин,
Бир акула услап, жесек кеспесин,
Қутылыўдың жолын сонда айтаман,
Ол—да тақап турған шығар еңсесин.—

Деди Асқат аўырлықты билдирмей.
Тургандай—ақ ҳешнәрседен мүдирмей,
Хәзиллесер сондай қыйын күнде—де,
Қояр емес бирин-бири күлдирмей.

Күнлер зуўлап өте берди тағы—да,
Әжим енди жигитлердиң жағына,
Шарбы булыттай бир қызыллық қаплады,
Мөлдиреген қарашықтың ағына.

Қырық бес күннен асты хәзир ыққалы,
Бир пароход дуўры келип шықпады,
Қапталласын өтип кетти биразы.
Аңламады түспеген соң соқпағы.

Барған сайын хәлсиреди, жалықты,
Қарай-қарай көзлери—де талыпты,
Алма беттиң нуры қашып бозарып,
Жас жанлардың тек сүлдери қалыпты.

Қутылмады толқын менен дауылдан,
Салмақ басып, денелери аўырған,
Енди тағы бир азырақ тыңлаңыз,
Қандай хабар еснитилди аўылдан.

IV

Азаланып бир күн өтті арадан,
Қайғы оты денесине тараған,
Насима—да хызметинен шыққап соң,
Жол жөнекей жүріп өтті даладан.

Усы дала пағыз егис даласы,
Жақын еди колхозлардың арасы,
Ең үлгили айдаушы деп аталған,
Асқат еди Рахимжанның баласы.

Ишки сырын сездирмей қеш кисиге,
Өткен ұақты алады қыз есине,
Асқатпенен талай-талай қыдырып,
Келген еди бул атыздың ишине.

Көрмей жүрсе бирин-бири сағынып,
Дуўшарласар ўәдесинен табылып,
Жасыл гня ортасында гезлескен.
Жаз күнери айлы түнди жамылып,

Жигит бир күн Армияға алынды,
Бирге соғып еки жүрек жалынды,
—Ўәдем ўәде, косыламыз күт мени,
Тәғдир егер аман қойса жанымды,—

Деген еди сапар шегип кетерде,
Усы сөзи сирә ялтан кетерме!
„Бәлки өлип қалды—ма ол япырмай,
Не болса—да ушырады кәўип-қәтерге“.

Деп қыз жаны қанасына сыймады,
Өлди деўге тағы көзи қыймады,
Өтипатыр көз алдынан елеслеп,
Ыбыр-жыбыр гилең ойдың жыйнағы.

Бетин жуўып көзден аққан жасына
Келип ели колхозының қасына,
Топарласып радио тыңлаған
Адамларды көре қалды Насима.

Өткенликтен қызға қайғы салмағы,
Радиоға да ол нәзер салмады,
Бир ўақытта шалып кетти кулағын,
Бир әжайып қуўаныштың салмағы:

—Төрт жаўынгер қаҳарманлық қылыпты,
Баржаменен қырық тоғыз күн ығыпты,
Американ солдатлары ушырасып,
Ақырында бир қаладан шығыпты.

Капитаны Асқат екен баржаның,—
Деўден—ақ қыз тыңламастан аржағын.
Бир таксиге мине сала айдатты,
Төтелетпн жолдың қыя тармағын.

Жетип барды Рахимжанның үйине.
Ата, ана отыр еле күйіпе,
—Асқат саў,—деп радионы ашты—да,
Күлим қағып турды гөззал сүйине.

Қуўанышлы хабар тағы тийеди,
Анасының кемсең-кемсең ийегі,
Қуўанғаннан тула бойы елжиреп,
Насиманың маңлайынан сүйеди.

Көп узамай адамлар—да жыйналды,
Қапалықтың изи тойға айналды,
Ығын-жығын машиналар дизилип,
Қутлықлаўға келгенлиги байқалды.

Ертеңинс адамлар көп жыйылды,
Телеграмма—да таўдай үйилди,
Газеталар қатар басқан сүүретин
Төрт батырдың жеңип шыққан қыйынды.

Пүткіл жәхән дуў көтерди таң қалып.
Кең далаға топланысты сан халық,
Балалар—да жуўырысып киятыр,
Бул әжайып жаңалықты аңғарып.

Митингте анаға сөз берилди,
(Нәсийма—да усы жерде көринди):
— Әлпешлеген перзентиме ырзаман,
Қәдирлесе Уллы Совет елимди,—

Деп баслады жүрек тасып минберде,
Микрофоннан сөз таралды хәр жерге,
Сүйсинбеген хешбир адам қалмады,
Тәбийғатқа сыр бермеген ерлерге,—

Мениң балам төрт батырдың биреўи,
Хәммениң—де Уллы Ұатан тиреги,
Қандай қыйын хәдийселер гезлесе,
Аўыз бирлик—жеңиўдиң ең гиреўи.

Жәрдем еткен американ солдаты,
Ойлап турсам татыўлықтың саўлаты,
Дүнья халқын тынышлыққа шақырған,
Компартия басшымыздың ғайраты.

Жәхән гезип Ұатан ушын, халык ушын,
Шаршамастан сарп етип жүр бар күшүн,
Тынышлықтың тууын бийик көтерген,
Басшыларға тайып бәрха алғысым!

СУҰҒА КЕТКЕН АДАМ

(Халық ақызы)

Қасына қойып қурықты,
Астына төсеп урықты,
Жулқыпып аққан дәрьяға,
Жылқыман қарап турыпты.

Батып-шүмип қалықлап,
Деми қысып халықлап,
Хәлсиреген бирсұди,
Көрип қалды анықлап.

Зуұлатып ағыс жүйриги,
Тартып Әмиұ ийрими,
Маптыққан сол сорлыға,
Келди буның мийрими.

Қурал етип қурықты,
Суұға қулаш урыпты,
Қурықты белден илдирип,
Қырға қарай бурыпты.

Хәпзаматта қутқарды,
Дизеге бүкке жатқарды.
Арқасынан дүмпишлеп,
Иштеги суұын ақтарды.

Танауынан суу атты,
Сулық болып көп жатты,
Белгили ўақыт өткен соң,
Есин жыйнап тил қатты:

— Шикарга шығып елимнен,
Зорға қалдым өлимнен,
Дәрья менен тартыстың,
Курық салып белимнен.

Мақтансын елиң, аймағың,
Әйгили ханы Хийўаның,
Эсфендияр тап өзим,
Ийеси барлық дүньяның.

Аярым жоқ жанымнан,
Келеди бәри қалымнан.
Керегиңше алабер,
Ғәзийнемнен, малымнан.

Изиме қазир ересен,
Үлкен бахыт көресен,
Бүгіннен баслап Хийўаға,
Сен де үлкен төресен, —

Деп, ол өзін танытқан,
(Дурыс мине анық хан).
Жылқышы буның атағын,
Еситип жүрген халықтан.

Жылқыман да жигерли,
Қуғанбады, түнерди,
Бултай болып, минезин
Өзгертти де жиберди:

— Байлыққа жоқ жарысым,
Қәмелге болмас тарысым,

Қутқарыў—иси хәммениң,
Адамшылық ар ушын.

Ергим келмес кумартып,
Мийнетте қол хабартып,
Халық, пенен дәўран сүргеним—
Ханлығыңнан мың артық.

Қызбайман дүнья алғанға,
Тилим бармас жалғанға,
Қандай бахыт табылар,
Сарайыңа барғанда.

Қылт-қылт етип қысылмай,
Ҳешкимге жәбір усынбай,
Өзиме-өзим хан болып,
Жүргеним мақул усындай.--

Деген ўақта бул киси,
— Надансаң сен жылқышы,—
Деп сықақлап сөз айтып,
Ханның келди күлкиси.

— Надап десең, наданман,
Бирақ мен де адамман,
Сениң менен дос болсам,
Ҳәмме ушын жаманман.

Елге қәдирниң қалмаған,
Ханлық—бахығ болмаған,
— Қутқарды,—деп тил қатпа,
Үлкен сыйлық сол маған!—

Деди нықлап жылқышы,—
Мине мәртлик үлгиси.

— Себеп, халықтан қорқаман,—
Деп те қойды бул киши.

* *
* *

Курал етип қамалды,
Белгилеме шамаңды,
Халық—тәрези, өлшеп тур,
Жақсы менен жаманды.

1963.—жыл.

ЖАЛЫНЛЫ КҮНЛЕРДЭ

Ата-бабам хөш жактылык көрмеген,
Сәхра гезип хәлсиреген, шөллеген,
„Ах, бахыт!“ деп зарласа— да сарсылып,
Бирак оның не скенип билмеген,
„Бахыт бир зор кус болады“ дегенге
Умигленген, ол— да ушып келмеген,
Сораганға қудайдан— да байдан— да,
Ала-ғой деп хөшким тауып бермеген.
Тек Октябрь алгын таңы атқан соң,
Атам пақыр өмир жолы жөнлеген
Компартия маңлайынан сыйпалап,
Бирлестирди мәңги уллы елменен,
Қасарысқан қара думан серпиліп
Бахыт күни удайына өрлеген.

Халық жаратып Октябрьдің ушпағын,
Жаңа тыныс алғанында жас жаным,
Қайта ести ысырапылдың сүргини,
Қуласа да тахты ханның, патшаның,
Көрдим талай әйдархатай ысқырып,
Елге қастын тиккен жауыз душпаның.
Бир ұақытта фашистлер— де кутырып,
Европаны дирилдетип қысқанын.
Партияның даналығы астында,
Айбатынан сескенбедик басқаның.
Дослар туәе душпанлар да мойынлар,

Неше жаўдың күли көкке ушқанын.
Октябрьдиң салтанатын қорғаған,
Досларыма арналды бұл дәстаным.

I

Қара теңиз туўлап жатты,
Қәхәрли кек кернегендей,
Геўмис толқын шапшып қагты,
Көкке қылыш сермегендей,

Қасарысқан қара даўыл,
Саўаш гүйге тартты нама,
Не хәдисе, не аўхал бул,
Жер гүңиренгги „гүлдирмама“...

Шуўылдайды қалың тоғай
Асқар шыңлар булт жамылған,
Өскен сәрўи, нуў қарағай,
Бийик таудан суў ағылған.

Есерленип аққан булақ,
Атқан оқтай атылады,
Зуў-зуў етип жардай қулап,
Жапырақларды жапырады.

Тап соныңдай еди дэўир,
Болды ойқан астан-кестен.
Сол күнлерден сақлаған бир,
Бул ўақыя шықпас естен.

* * *

Дүт тоғайлық—орман қалың
Пышық мурны батпастай жер,
Жүреклерин қаппап жалын,
Жүрген сонда мынаў кимлер?

Қалыңлықты етип пана,
Жийи ықтырмалар салған.
Жапырақларды жаўып ғана,
Жерди қазып, қоршап алған.

Онда аппақ, шашлы ана,
Ақ, сақаллы аталар бар,
Тили шығып жаңа-жаңа.
Шүлдирлейди жас балалар.

Гейбиреўлер тоғайлардан,
Отын шаўып, алар тасып,
Гейбир адам отын жарған,
Биреўлер жүр қазан асып.

Гейпаралар етик жамап,
Биреў кийим тигипатыр,
Отырған жоқ ҳешким қарап,
Кими искер, кими батыр.

„Ер басына күн туўғанда,
Етикпенен суў кешеди“.
Жаў жәбири өткен жанға,
Гүрес жырын сөйлеседи

Биреў айтса түнде барып,
Жаўға атқан гранатын.
Биреў айтар бакти жарып,
Өртегенни складын.

— Руслардың дәстүри сол:
Жат санамас ғайры жанды,
Досларына мейрими мол,
Жеңбей қоймас ҳеш душпанды.

— Бизниң елдиң адамлары,
Алаламас ҳеш миллетти,

Бир семья болып бәри,
Намыс ушын хызмет етти —

Деп гәплести ски ғарры,—
Украин, бири армян,
Қолларында балталары,
Оқшау турып отын жарған.

Олардың—да көзи шалды.
Отырыпты бир қыз анау,
Төрт-бес адам жақын барды:
— Қатайсаң?—деп,—Марья жан—ау?...

Орта бойлы, жазық маңлай,
Сулыу көзлер мөлтилдейди.
Ой салмағы басқан жандай,
Қыял қусы елпилдейди.

Кесе жатқан бир ағашта,
Отырын көп ойланады.
Мөлтилдеп көз толып жаска,
Неге сонша қыйланады?

Анасының өлгенлиги,
Жүрегине жаман багты,
Жауға артса күшли кеги,
Досқа артты мухаббаты.

Сол сапары буныцменен,
Бир жигиттин мәртлік яси,
Шығар емес жүрегинен,
Сүйсин ендей көрген ки си.

Болғанлығын қыздың қапа,
Жолдаслары сизди көрип,

Оғырғанлар бәри сопла,
Қайғысына болды шерик.

Қыз ойында елес-елес,
Сүп-сүйкімлі таныс келбет,
Жалғыз ғана Марья емес,
Басқалар—да еткен құрмет.

Биреу айғса:
— Аттегене,
Жау қолында қалған шығар.
Биреу айтар:
— Ондай деме,
Бир себеби болған шығар!..

— Мине, бүгін бес күн болды,
Келер еді болса аман,
Қолға түсті яки өлді,—
Дейді, —Марья, —қыйлапман...

Аң-таң сөзлер кетті гарап,
Көпшиликте ойға салды.
Марья күнде жолға қарап,
Қарай-қарай көзі галды.

Дүнья-гериз, қиял—қайық,
Сөз толқыны қулаш урсын.
Исти бастап баянлайық,
Қыз бул жерде туратурсын.

II

Жигиглик—хеш тоқтамастан,
Өмирдің нақ қайнар гези.
Баянласақ исти бастап,
Кетти жигит жалғыз өзи.

Қалың тоғай арасында,
Ийретілген бір ески жол.
Еки таудың саласында,
Сол жолменен киятыр ол.

Аркасында сумка—қабы,
Бір ийинде бар гранат,
Бір ийинде және тағы,
Түрлі-түрлі әдебиат..

Кийингени дыйхан кийим,
Суңқақ бойлы, қызыл шырай.
Айналаға салып зейип,
Жүре берди алға қарай.

Жеделленип жүрсе алға,
Тезликпенен адым басып,
Қарап-қарал оңға—солға,
Көп жерлерден өтги асып.

Қауип қазаны қайнап-қайнап,
Кекли қиял бийлеп кетер.
Қырағы көз оттай жайнап,
Жигер артар оннан бетер.

Бұл қай жигит жалғыз жүрген,
Тау-тоғайдын арасында,
Қауипленгендей не бар екен,
Бийик таудың саласында.

Жолбарыспа аузын ашып,
Буған қарсы шабатуғын,
Әйдархама зәхәрип шашып,
Аузынан уй ағатуғын?

Қәуипленген қайұан емес,
Бирақ оләр қанға жерик,
Адам жеўден тайған емес,
Әйдарқадай аўзын керип.

Гитлершлер алам ушын,
Жыртқыштан— да болды жаман.
Адамзатқа берип қысым
Қадал жанды аямаған.

Ляп тек бир қара басын,
Ойламады өлемен деп
Орынламақ тапсырмасын:
„Не болса— да көнемен“ — деп,

Партизанлар байланыста,
Болды қала, аўылменен,
Ишки-сыртқы атланыста,
Гүрес ашты жаўыменен.

Шәхәрлердин бәринде бар,
Қуния ис жүргізгенлер.
Партизанға берер хабар,
Бир хәдисе болса егер.

Партизанлар арасында,
Аяптың— да шықты аты.
Ұайран салып жаў басына,
Мәлим болды күш-ғайраты.

Жолланғанда ол штабған
Алған ски тапсырманы:
Келегуғын шәхәр жакған,
Күгнү керек бир почтаны.

Жаў толы Н. поселкасы,
Түнде барыў керек бирақ.

Бул екинши тапсырмасы—
Бириншиден қыйынырақ.

Барыў ушын өзи тилеп,
Шығып еди штабынан,
Жүрип өткен талай рет,
Усы жолдың қыснағынан.

Өзиниң—де түрп—түсп,
Уқсас қырым татарына,
Бир „дәлили“ мине, усы,
Қыстаў жерде айтарына.

Бир сапары келсе жолдан.
Гезлесті бир машинаға—
Орап қалды жаўлар алдан,
Мүмкинлик жоқ қашарына.

Тоқтатты—да машинасын,
Қапталласып турды олар,
Бир егілгершил былған басын:
— Қапшығыңда не бар татар?—

Деди русшалап шала,
(Басқалар—да былдырласғы),
— Ыдысын сен ашып қара!—
Деп биреуи ыңғайласты.

Қапшығыңда кітап толы,
Мине, енди қыйын аўқал,
Душпан сезіп қойса оны,
Іслейжағы мәлим дәрқал!

Не қыларын билмей бирден,
Шүмди жиғит терең ойға,

Қашқанменен усы жерден,
Оннан-да жоқ, җешбир пайда.

— Қапшығында болса алма,
Бер,—деди—де қол қатпады,
— Миўа көп—ғой дийқанларда,—
Деди сөзди узайтпады.

— юк—юк,—деди бул—да саспай,
Жуўап берди татаршалап,
Басқа сөзге кулақ аспай,
Тәўекел деп турды қарап.

Душпанның сол солдатлары,
Кетти енди алға тамаң,
Әне, сөйтип сол сапары,
Жаўдан қалған еди амаң.

Усы сонда жүрген жолы,
Анаў жаўдың турған жери,
Еске алып хәрўак соңы,
Сақлық артты соннан бери.

Қәуип аралас куўаныш бар,
Сүйген жапды көрсем деген,
Ашық ярға болыў қуштар,—
Гейбир ўақта қәуипти жеңген.

Ашықлық җеш сөнбек емес,
Қанша кәтер туўғанменен,
Айралыққа көнбек емес,
Муҳаббатты куўғанменен.

Сүйиўшилиқ муҳаббағы,
Қонса адам жүрегине:
Кеўилдин җеш кетпес таты,
Жеткенинше тилегине.

Поселкада Марья, Павел
Жүргизбекте астыртын ис,
Ара-тура ушырасып бул,
Бирликпенен ислер жумыс.

Муҳаббатлы көз қарасан,
Жүрегінде жанса—да шоқ,
Әрманы сол—қызға ҳаслан,
Ойын толық ақтарған жок.

Көрмегели бираз болды,
Айтатуғын сөзлери көп,
Жүрек сағынышқа толды,
Сырды толық ақтарсам деп.

Жүрип қиял етип ойлап,
Тас шоқыға келди жегіп.
Биреу келер жапты бойлап,
Бул қараса нәзер етип.

Ким екепин билмей ашық,
Тасаланды қуғыс сайға,
Ол—да буны сезіп қалып
Бой жасырды дүт тоғайға.

Сай жағалап өтти төмен,
Маңлайынан ағып тери,
Қарағайлы, қалып емен,
Минс күтетуғын жери.

Жүгин таслап аркадағы,
Отырды бул демин алып.
Махоркасын қалтадағы,
Мундштугине қымтып салып.

Темекисин тутатпаққа,
Ыңғайланып отыр еди,

Биреу келип ойда жоқта:
— Қолларыңды көгер!—деди.

Сасқалақлап өрре турып,
Қәпелимде шоршып кетти,
Темекисип атып урып,
Қайымлады пистолетти.

— Тоқта батыр, тоқта батыр!—
Деди биреу ұахағалап.
Бул—да көрип күлипатыр,
Ким екенин енди аңлап.

Ол жигит—те жақып келип,
Буның меней аманласты.
Дәлкеклесип ойпап-күлип,
Сөз сөйлесип мауқын басты.

Мынау келген жигит Иван,
Симферополь почтальоны,
Қолайлы деп таңлап қойған
Мәртлігине қызып оны.

— Аўхал қалай, не хабар бар?—
Деди Иван бул достына.
— Рахмет, жақсы аўхал.
Хәмме аман өз постында.

Хәр күн сайын келип кетер,
Самолетлер Кавказ жақтан.
Турли зағлар берип өтер,
Қарыў-жарақ, зат, аўхаттан.

Бизиң штаб ерлик етип,
Жаўдың мүлкин көп қыйратты,

Жасырынып өтип кетип,
Өртеди көп складты.

Ұайран егнн жанар майын,
Темир жолды бузып өгер,
Бир күн емес барған сайын,
Гүрес қызды оннан бетер...

-- Бизде жаслар шөлкемлесип,
Листовкалар таратып жүр.
Жаўдың не е торын кесип,
Уяларын қыйратып жүр.

Иштен, сырттан берсек дәкки,
Жаўдың күши талар тезден,
Бир күн елге түсер жақты,
Жаў серпилип кетсе жерден,—

Деп ол Иван қапшығынан,
Алдыдағы төрт-бес алма,
— Сыйлығым бул сақлап қойған,
Ал же, достым меілің барма?

Мынаў тағы селетка—деп,
Ғаныменен алға қойды.
Қағаз жайып, отырып жеп,
Екеўи—де шала тойды.

— Аян еситтиң бе хабар,
Бизнің әскер жақын келген.
Оннан жаўлар—да хабардар,
Қашыпатыр ҳәрбір жерден.

— Аўа, бирақ пайда көріп,
Таламақта малды, жанды,

Ығын-жығын халықлар келип,
Паналап жүр партизанды.

— Бизин әскер енди жетип,
Қырымды—да тазалайды,
Халықтың бәрин азат етип,
Халық жаўларды жазалайды...

Сондай сөзлер айтып әсте,
Ажыралысып кетпек болды.
Ертең кешки саат бесте,
Усы жерден күтпек болды.

Әдебиат, гранатты,
Алып Иван түсти жолға,
Ал, Аян дем алып жатты,
Аздан кейин жүрмек бул да.

III

Ушырасады аңг айтқанлар,
Оған керек қандай шара?!
Арын, намысын сатқанлар,
Халық алдында бети қара.

Гестапошы Гюнтер отыр,
Хусен менен ишип арақ,
Дастурханда жайыұлы тур.
Түрли аўхаг табақ-табақ

Гюнтер сөйлегенде сайып,
Нықырtpакшы совет елин,
Аузы—да зәрре қыйсайып,
Мақтамақта өз Гитлерин.

Бири шошқа бири гарға
Сияқлапған, сыйқы кашқан,
Азап берип талайларға
Неше жанды дарға асқан.

Хусен сонда пъянлықтан,
Тили зорға оралады,
Ол – сатқыншы елин сатқан,
Душпанларға жаранады.

Биразларды ушлап берди,
Билқастан—ақ айтып жалған,
Бүгин тағы нешелерди,
Каматыўга себеп болған.

Капиталист ата теги,
Совет орнамастан бурып,
Қайнап жүрген иште кеги,
Көрсепекши болып қырын.

Атасы—да бул Қырымда,
Дүнья гезип саўда еткен,
Буның өзи--де бурында,
Үлкен дәрежеге жеткен.

Бир турақлы мийнет етпей,
Келген еди елиў жасқа,
Бастан инфлас пикир кетпей,
Сөзи мылжың, иси басқа.

Гитлершилер бир күнлери,
Бул Қырымға басып кирди,
Ойдаи шығып турған жери,
Хусен жаўға хызмет қылды.

Хусен сондай Хусен еди,
Мине ҳазир ойласып тур,

Гюнтер қатты исенеді,
Бир-биринен жасырмас сыр.

— Достым жақсы хызмет еттің,
Гитлер, Антонеску ушын.
Биің кеулимизге жеттің,
Умытылмас еткен исиң.

Соның ушын „батыр Хусен“
Деп билермиз бизлер сени,
Жүрсек егер амап—есен,
Қақсатармыз бир нешени.

— Гюнтер төре сизге анық,
Ауа, сондай хызмет еттим.
Бирак жек көріп жүр халық.
Зейнинс—де тийдим көптің.

Өлтиреди шықсам аулақ,
Халықтың батыр адамлары.
Меннен олар кегин алмақ,
Қайнап кетти намыс-ары.

— Батыр болсаң гүман етпе,
Хешбир илаж ете алмас.
Партизандар аз-ба көп-не,
Соған көзім жете алмас...

Хусен отырғанда карап,
Гюнтердің қас-қабағына.
Жутқыишақтап аррағырақ,
Жөтел келди тамағына.

— Ухе—ухе—деди үріп,
Аузын басып бармағына.

Сақланса—да бир түпирик,
Шашырап кетти табағына.

Гюнтер дәрхал бир тәпинди:
— Нәлет саған, аўзыңды жап.
Жәтелиңди тоқтаг енди,
Қудай атқыр нағыз ахмак!...

— Байқаўсызда... кеширерсиз?...—
Басқа хеш гәп айталмады.
Әллен уақыт турып үнсиз,
Гюнтер сөзин қайталады.

— Сен олардан гүман етпе,
Хешбир илаж еге алмас,
Партизанлар аз-ба, көп-пе,
Соған көзим жете алмас.

Хусен жылмаң ете қалды,
„Бир гүнамды кеширди“ деп,
Соғыстырып қағып салды,
Урт толтырын аўқаттан жеп;

— Жететуғын оған көзиң,
Мен табаман қолай ақыл,
Жолланайын ертең өзим,
Бул пикирим болса мақул.

Аралайман қалың тоғай,
Бир мүсәпир ғарры болып,
Партизанды тапсам оңай,
Билдиремен қайтып келип.

Кими менен гезлесем—де,
Жеткеремең тилиң тауып,

Ҳийле-тәсил ислегенде,
Өз басыма болмас қәўип.

— Әне Хусеи таптың ақыл,
Бул айтқаның болар қолай,
Дурыс пикир, жүдә мақул.
Мәселени шештик солай!—

Деп шадланып ишти арақ,
Еки кузғын кесе қағып.
Бир биринен ақыл сорап,
Аўхатланды тери ағып.

IV.

Адам тууар, ақыл енер,
Кең дүньяда жүрсем дейди.
Қарыў питип, қайнап жигер,
Шад турмысты ким сүймейди.

Өмир сүриў қызық нәрсе,
Жанлы мақлуқ соған хәўес,
Адам шадлы дәўран сүрсе,
Мың жылда—да қандым демес.

Бахыт күнин туўдырыўшы,
Уллы Ленин дана болды.
Бизге қарсы урыныўшы,
Душпанлар әшкәра болды.

Залымларда рәхим жоқ,
Қырғын етти ғарры, жасты.
Нешелерге қадады оқ,
Талайларды дарға асты.

Ана айрылып баласынан,
Ециреп жылап естен танды,

Бала айрылып анасынан,
Сағынышта бауыры жанды.

Емшектегі жас баланың,
Өмирине болды қәуіп:
Жаулар аямастан жанын,
Ермек ушын кетті шауып.

Бұл қайғыны умытар—ма,
Жазып қойды уллы тарих,
Реҳимсиз душпаңларға,
Нәлет таңба басты халық.

Шарықла ой қанат жазып,
Аяп қайда бағанағы
Оны—да биз умытпайық,
Жолға шыққан еді тағы.

Марттың айы, түннің иши,
Бултлар кетті кем-кем тарап.
Жүріп келер жалғыз кисі,—
Өзимізге таныс Ляп.

Ағашлықтан соқпақ қуып,
Адыр будыр жолдан асты,
Бираздаң соң ай—да туып,
Этирапқа сәуле шашты.

Жақышлағанда ауылға,
Көрді сумлық—хәдһисени,
Дарға тартып гузар жолда
Асып қойған төрт депени.

Сырттан қарап турды аулақ,
— Кетсейин,—деп болса бәле...
Шоршып кетті қуйка жуулап,
Кеулин басып турды және.

Ағашлықтын тасасынан,
Сығалады, жүрди гезип,
Көринбейди ұеш тири жан,
Билинбеди ұеш бир сезик.

Анык көрши дегендей – ақ,
Ай көрсегип ағаш дарды,
„Таныслар – ма“? деп бул ойлап,
Дар қасына жақын барды.

„Не хәдийсе, не аўхал бул,
Дарда турған қандай өлик?
Саламат па Марья, Павел?“
Деп бәрин – де турды көрип.

Кимлер екен азап көрип,
Ұақгы жетпей гүли солған?
Намыс ушын жанын берип,
Жаў қолында қурбан болған.

Бир жас бала жатыр жолда,
Не гүнасы болған екен?
Сирә гуналыма сол – да,
Қолы қалай барған екен?!

Төрт-бес жасар жас баланы,
Неге сонша аямаған.
Бетин жуўып жатыр қаны,
Қанын шашқан қандай хайўан?!

Желкилдеген жипек шашы,
Сулап жатыр бир жас қатын,
Зорлық көрген, жарық басы,
Тилкимлентти көк шарқатын.

Жатыр жансыз қырышына,
Уйысыты аққан қаны

Жагылыпты бурымына,
Сопша азап көрген жаны.

Нәзер етип кеўил бөлип,
Ҳәр денеге турды карап,
Таныс болмай шықты өлик,
Дос экени мәлим бирақ ..

Жигит қайгырғанда көрип,
Тула бойы дилтиреді,
Аянышта кеўли ерип,
„Бул не қылған сумлық!“ деди.

Қандай жүрек шылайтуғын.
Көрген уақта усындайды,
Орны келсе жылайтуғын,
Кимнің жаны қысылмайды.

Егер биреу тауық сойса,
Жүзин бурып кеткен оннан,
Абайсызда көрегойса,
Тиксиниуши еди шыннан.

Бойды керип аяныш ой:
„Әй, қарамы, қайуан, залым!
Балада қеш гуна жоқғой,
Бул не азап қыйнап жаны!“ —

Ден сақланып жигит жүрді,
Тағы алға адым атып,
Ел шегинде байқап көрді,
Журттың бәри қалған жатып.

Жанлы мақлуқ сылт етпейді,
Олай-былай адам жүрмес,
Ийтке шекем тырып етпейді.
Шабаланып ол—да үрмес.

Сән-салтанат қашқан елден,
Жатқандай жер қайғы басып,
Бир даўыс бар тал-тал келген,
Қайғы менен араласып.

Қандай сеслер оңашала,—
Қосық айғқан бәлент хайаз,
Берилипти тамашаға,
Мәслик пенен шертилген саз.

Бир жағында адам асқан,
Қаплар бурқып ағылған сай,
Қан үстінде шуўылдасқан,
Өлик жеген ғарғалардай.

Адам өлиў таң болмады,
Фашистлердің заманында,
Қыйналмаған жан қалмады,
Жер жүзінің адамында.

V.

Бағқа барып мийўе жесең,
Некен саяқ ашшысы бар.
Гейбиреўин ашшы десең,
Барлық жемис татлы шығар.

Минези шеп бар екен деп,
Мин тақсаң бир семьяға,
Жаманынан жақсысы көп,
Мәлея тийер жақсыға да.

Бир миллеттиң бәрин бірден.
Кем санасаң тутасынап,
Тайға балға урғанға тең,
Қопарылмас ортасынан.

Дүньядағы хәрбир миллет,
Адамзаттың бир бөлеги,
Қолдан келсе исле хұрмет,
Ең дурысы, сол кереги.

Ылғый жаллат көтерип шаң,
Желиккенде курал алып,
„Жаныңа жан, қаңыңа қан,
Аламыз“,—деп шықты халық.

Бир күн буйрық берди Гитлер,
Еврейлердің қыр деп бәрін,
Титирегендей аспан хәм жер,
Халық та жаўдан алды арын.

Илья деген ол бийшара,
Күн көреді етик жамап,
Тапқанлары нанына да,
Жетер-жетпес болар тамақ.

Перзенттен тек жалғыз қызы,
Быйыл толар бес жасына.
Елиў жасқа толды өзи,
Қырықта Валя жолдасы да.

Екеўиниң қуўанышы,
Қлара—ғой жалғыз ғана,
Қуўат болып мине усы,
Жүрген еди ата-ана.

Қыз жүрипти шалқып ойнап,
Хеш нәрседен жоқ хабары,
Ильяны да кетти айдап,
Зарлап қалды Валя яры.

Ертеңине барса излеп,
Ери көмилшти жерге,
— Пәлет қанхор Гитлерге!—деп
Бакырды ол фашистлерге.

Зар еңиреп қалды талып,
Бираздан соң жыйса есип,
Жау қулағы кеткен шалып,
Күйиниште айтқан сөзин.

Сүйрелеклеп еки жақтан,
Еки душпап алып кетти,
Қамап қойып сәл күн ашам,
Валяның да „жайын етті.

Құлпырыұлы турған есик,
Сол күн қайтып ашылмады.
Клара тур өксип-өксип,
Дауысы ҳеш басылмады.

— Семен,—деди қонсы ҳаял,—
Клара—ма жылап турған?
— Сол—гой, Катя шақырып ал,
Ата-анасы болған курбаң.

— Пақырлардың гүнасы не?
Деди оған келиншеги,
— Еврей—гой билмейсең бе,
Ильялардың ата-теги. .

Енди басқа күтпей жууап,
Ертип келди Клараңы.
Аўхат берип алдап-арбаң,
Күтти жетим бийшараны.

„Өзим жүрип, өзим көрсем,
(Несине мен ернимең),

Билгенимди айтып берсем,
Сонда жақсы көршемен“ —

Деп ойлаушы нағыз арсыз,
Сырттан аңлып усыларды,
Сол ақшамда Хусен жансыз,
Комендантқа айтып барды.

„Бул гитлершил законға жат,
Еврейлердің қуырығы ол.
Семен, хаял, қызын— да ат“ —
Минне буырық, қойылды қол.

Енди үш-төрт күннен кейін,
Семенлерге келди „гезек“,
„Еврейлерге еттиң рейим
Бизлерге сен душпансаң“, деп.

Солайынша орынланды,
Сум Гитлердің тапсырмасы,
Жутып турды талай жаңды,
Тек жалғыз Н. поселкасы.

Халық жаудың көзін алып,
Клараны қашырады,
Анна кемпир ғамхор болып,
Купияда асырады.

Бул туғралы хәзир жегер,
Ғағла кәлем жалыкпастан,
Гүжип кетти қәўип-қәтер,
Айырылмайық Ляп дастан.

VI.

Аяп келди иркилместен.
Бир куўыслау ағаш үйге,

Җешбир жанга билдирмәстен,
Есик қақты.

— Ким бар үйде?—

Деген ўақга есик ашып,
Шыра жақты Анна кемпир.
Бийшараның түси қашып,
Қайғы дәрти сезилип тур.

— Саў жүрсен бе—шырақ ғанам,
— Шүкәр, өзиңиз қалайсыз?
— Бизде аўхал жаман балам,
Хәдийсе көп, дым қолайсыз...

Бир түргелип, бир отырып,
Тыпыршыды егпей тахат,
Кеўлиндегин айтып жүрип,
Таярлады жеңил аўхат.

Жигитке бир болды жумбақ,
Көринбеди Марья, Павел,
Анасының сөзин тыңлап,
Не боларын күтпекте бул.

— Қутырған—аў мынаў душпан,
Хайўанлардан жаман болды,
Журтты искенжедей қысқан,
Қалай-қалай заман болды!..

Кемпир жылап айтты сөзин,
Туўған улындай шағынып,
Жас сорғалап жуўды көзин,
Еки бетине ағылып.

— Көңсы Илья еврей еди,
Бир күн Гюлгер алып кетти.
Валя еди келиншеги,
Екеуинин „жайып етти“.

Жетим калды жалгыз кызы,
Жана жеткен бес жасына,
Еңиреген соң жалгыз өзи,
Семен алган өз қасына,

Қызды аяп ол бийшара,
Қойды уш-төрт күн жасырып,
Хусен деген бети қара,
Көрген тимискиленип жүріп.

Кеше соның семьясын,
Қылышлады, дарға асты.
Ильянын—да қыз баласын,
Атпақ болды гүлдей жасты...

Аяп көзге елеслетти,
Семенлардың түсип-түрин.
Еситкенде шоршып кетти,
Ол—да таныс еди бурын.

— Семен—де шын өлди—ме!—деп,
Таңланды бул қайта сорап.
Жауға қарсы жалышлы кек,
Ой жигерин алды орап.

Семен менен ис жайында,
Ушырасты талай сапар.
Дәслепки келген шағында,
Көргени—де есиінде бар.

Мине хәзир тур ядында,
„Жан достым“,—деп айтқан сөзи,

Келіншеги Катяның да
Турыұшы еди жайнап жүзіп.

Семен қоңыр сары шашын,
Тарап ғана ойға батып,
„Курдасымсан, тең—ғой жасың“,
Деуши еди, хәзил айтып.

Ойлады бул келген жолды.
Жолда көрген бираз өлік...
„Семенлар да сондай болды!“—
Ден гүрсинди қапа болып.

Кемпир кеулі егиледи
Тыйылмады көзінен жас,
Лйтқан сайын еңіреді,
Көрген жанлар шыдап болмас.

Семен бушың тууысқаны,
Жасынан—ақ асыраған,
Сонлықтан—да қызып қаны,
Күйіп пісіп қыйналды жан.

Қәпелімде ишкі жайдан,
Адам демін қалды сезіп,
Аяп буган болып қайран,
Олай-булай жүрді гезіп,

— Апа,—деди бөліп сөзін,
Сизиң жайда адам бар—ма?
— Аўа, Клара ғой бизиң,—
Жетім қалған ол бийшара.

— Не қыласыз душпан көрсе,
Ғәпилетте сезбей—ме жаў?
— Пол астында көбинесе,
Сақлайман—ғой, шырағым-аў..

Жигит сонда шайқап басын,
Зор мийримли ойға кетти.
Кемпир таярлауда асын,
Сөзин бірақ дауам етти:

— Павел да түсти тутқынға,
Азап-ақырег көрип атыр.
Бираз комсомоллар сонда,
Павел менен бірге жатыр.

Олар қамалмастан бұрын,
Зор әжайып ерлік етти.
Жауларға көрсетип қырын,
Астыртын көп күш көрсетти.

Душпан анық билген емес,
Нағыз булар екенлигин.
Шамалап айтқан Хусен пес,
Сорастырып билдим бүгін.

Енди маған Павел қайда,
Өмиримниц питкени ғой.
Қайғыраман болмас пайда.
Маза бермес тек курғақ ой.

Айтыуларға қарағанда,
Жау қыйнапты тергеу алып.
„Лагерине таң азанда,
Жөнелтпекши“ – дейди халық.

Марья хабар бермек болып,
Кеткен еді сизи жаққа,
Жол бойында душпан көрип,
Гүманланған тап сол ұақға.

Гюнтер деген „командири“
Иркин қалған өз қасында,

Марья хәзир отыр дейди,
Заўқы-сапа ортасында...

Еситкенде мынау сөзди,
Ар толқыны гаўлап тасты,
Жигит өзгерилди демде,
Мейли алмай берген асты.

Төбесинен өткендей оқ,
Қаны қызды көп қыйналды.
Қайғыдан—да ҳеш пайда жоқ,
Не ислеў жөнин ойланды.

“Шыны менен Марья қыздын,
Жаў қолында қалғаны—ма?
Неге өлтирмеген өзин,
Түспей жаўдың қармағына.

Сүйгениме душпанларды,
Бирге заўқы-сапа сүрсе,
Жутқаныма намыс-арды,
Ықтыярын жаўға берсе.

— Жавым Ұатап деўши еди,
Сөздің раслығы қайда?
Елди сүйсе сөйтерме еди,
Шадлық қурып усындайда?...

Деген ойлар бул жигиттин,
Еркин бийлеп алып кетти.
Гүманлы ой қара түтин,
Жүрегине қатты өтти,

Сезгир кемпир буның ойын,
Оқығандай сезип қалды.

Шолып өтип тулабойын,
Өз пикирин айта салды.

— Марья ушын қапа шекпе,
Маған мәлим қыздың сыры.
Гүманланып етпе өкпе,
Ол—да болса мәрттиң бири.

Хеш ұақытта арын сатпас,
Меннен туўған пәрзент болса,
Өлмесе ол қарап жағнас,
Бир реги келе қалса.

Аяқ-қолы болса еркин,
Сөзсиз бир жерлерден шығар,
Орынлайды мәртлик сертин,
Арды ойлап жүрген шығар.

Балам ҳәзир деминди ал,
Бирақ уйықламаймыз бүгин,
Келип тур маған бир қыял,
Жаўға қарсы ислейтуғын...

Сол ұақта қапы қағылып,
Ана дәрхал есик ашты.
Жүрсе—де нштен сағынып,
Еки жас жай аманласты.

Ақтарып қыз жаўдың сырын,
Көргенниң бәрин айтты.
Кеўил жақып болса бурын,
Сүйиўшилиқ тағы артты.

Деди кемпир: болды қолай,
Бир тәўекел етиң тезден,
Өмирди берик етсин қудай,—
Екеўиңе алғыс бизден...

Марья комсомол ағзасы,
Отлы жүрек жанған жалын,
Душпанға қайнап ызасы,
Намыс ушын жаққан жанын.

VII.

Қыздан Гюнтер тергеу алды,
Сезикленип услап жолдан,
Душпан талай тәсил салды,
Бермеди қыз арды қолдан.

Ақырында алып барды,
Зауқы-сапа ортасына,
Көзін қысып мирәт салды,
Отырғызып өз қасына.

Отыр гейбир сатқын қызлар,
Олар менен мәслик қурып,
Марьяның намысын қозғар,
Жаулар менен бокал урып.

— Иш!—деп бұған көп зорлады,
Байқап Марья жаудың ойын,
Тамаққа мейли алмады.
Намыс көрди еткеп тойын.

Ара-тура бокал қағып,
Көзін урлап төге берди,
Тек ерине арақ жағып,
Қызық сөзлер айтып берди.

Жау алдында тутып өзін,
Бұл—да шадлы болғансынып,
Қатты соғып қайғы сезім,
Отыр бірақ иштен тынып,

Тутқындағы көп жасларды,
Азанда жаў алып кетер,
Партизанға бул хабарды,
Жеткермеўи жанға өтер.

Көп душпанлар айтып қосық,
Шуўылдайды қасқырлардай,
Сатқын қызлар даўыс қосып,
Қушақ ашар сүйген ярдай.

Муңлы күни шертілген саз,
Буның жүйесинен өтер,
Хайўанлардан шыққан қауаз,
Жеркенишли оннан бетер.

Отырғанлар бәри бірден,
Пьяң болып ғаўқылдасты,
Бир ўақытта усы жерден,
Марья дәрхал шығып қашғы.

Кеткеннен соң сезип Гюнтер,
Шақырды бир офицерди.
— Кеткен қызды излетиплер,—
Деп оларға буйрық берди.

VIII.

Қыз хәм жигит қосылды — гой,
Бул сизлерге болды анық,
Өткен өмир хәққыида ой,
Қыялымды кетти алып.

Кеўил берген еки ашық,
Сөз сөйлесип маўқып бассын,
Турмайық биз араласып,
Ортасында еки жастың.

Қарақалпак жигити ким,
Қалай келген усы жерге?—
Деп оқыушы айтыу мүмкін.
Қыял барып қайтсын елге.

Балалықтың өтп шағы,
Мектеп тигкерип ержетти,
Урыстың ғыжлаған уағы,
Аяп әскерликке кетти...

Жолланбастан үш күн бурын,
Анасына тигип көзин,
Билмек болып кеуил сырын,
Оқымақта шайыр сөзин:

— Әй, ана билемен, тилегимдесең,
Муўдамы сен мениң жүрегимдесең,
Қандай көретуғын болсан сен мени,
Мен—де тап жанымдай көремен сени.

Сеннен қымбат не бар маған дүньяда,
Сен болмасаң келмек қайда дүньяға.
Балалық дәуиримди еске алайын,
Өткен өмиримди ойлап қарайын.

Бөбек болдым, бала болды, ержеттім,
Адам стип сениң өзиң дөреттиң,
Жыласам жуббақтың, көрсең қуғандың,
Аппақ сүглеринди емдим де қандым.

Еркелеп турғандай қушақты аштың,
Жууырып барғанда, бауырыңа бастың,
Қанша қыйқаңшылық етсем шыдадың,
Аспандағы айды бер,—деп жыладым.

Пал берсең, сүт бер деп қыңырлық еттим,
Сүт берсең, пал бер деп табақты төктим,

Неше тәрсиписизлик исти еттим мен,
Айыпсынбай кеўлиме жеттиң сен.

Өткен өмириңниң неше жылларын,
Жумсап едиң ержетсин деп балларым,
Жаслығымда сондай тәрбия еттиң,
Мине бүгин адам болып ер жеттим.

Исинди умытсам инсан емеспен.
Тутарман әмириңди, болмас демеспен,
Енди сениң кеўлиңе мен жетейин,
Ҳадал жүректенен хызмет етейин.

Жаным пида ҳәрбир айтқан сөзиңе,
Баўрым деген сөзиң куўат өзиме.
Егер еркелесең мең—де шыдайын,
Буйырсаң аяпбай хызмет қылайын.

Отқа жумсасаң—да ойнап қайтпайман,
Кулласы мен сени ҳеш муңайтпайман,
Мениң ықтиярым сениң қолыңда,
Өлсем—де ырзамаң сениң жолыңда

Меҳрибаным анам—жүрегим, жаным,
Анамадай қадирдан уллы Уағаным...

Ана тыңлап мынаў сөзди,
Көзлерине келтирди жас,
— Сондай қадирлесен бизди,
Ҳешким ырза болмай турмас,—

Деди, тағы ойға кетти,
Өз өмири түсти еске,
Бастан талай күнлер өтти,
Дуўшар болып аўыр иске.

Партизан қыз деген буның,
Шыққан жастан елге аты.
Мәрт Қосберген күйеуиниң,
Теңи болған Хансаяғы.

Бахыт таңы орнағанда,
Азағлықты бирге құрды,
Елди душпан зорлағанда,
Булар жаўға қарсы турды.

Неше сапар баспашылар,
Буларды—да қоршап алды,
„От ишинен“ шықты булар,
Бермей жаўға намыс-арды.

Бирак, ақыры, баспаншылан,
Курбан болды батыр ери.
Кегин алды бул—да жаўдан,
Болды елдиң жаўингери.

Сонда Аяп бир жасында,
Қалған еди ағасынан,
Анасының тәрбиясында
Әлпешленди жас басынан.

Кейпи мәлим бул ананың.
Тыңлап тұрып айзқап гәпти:—
— Уатан ана, ол—да жаным, —
Деген пикир тәсир етті.

Гүреспенен туўса бахыт,
Және өзи қосса үлес,
Елге кәўип туўған ўақыт,
Жүрек шыдан турмақ емес.

Жигерленип сол анасы,
Баласына былай деди:
— Хәрбир мәрт елдің панасы,
Сен—де халықты қорға енди.

Кешегі зарлы заманды,
Көзімменен көрген едим,
Қорлап залымлар адамды,
Көп қайғыда жүрген едим.

Орнады бұл әдил заман,
Қулап патша, ханның тахты,
Таркалып қараңғы думан,
Төбемізге түсті жақты.

Тағы батыстан булт қаппап,
Жер—жақанды бүлдирмекши,
Гитлер деген қандай ақмақ,
Бахыт күнін сөндирмекши?!

Оныңдай болмағай балам,
Көп билмеймен басқа гәпти,
Панду нәсиятым саған—
Берегөриң жаўға дәкки!

Жасыңнан арыңды сақла,
Жақсы жолдасты жандай көр,
Ел-журттыңның дузын ақла,
Жаслықта қайнасын жигер.

Ұеш уақ душпанды ая—ма,
Сеннің жолдас, досларың көп.
Ұәмме атланса қоя—ма,
Елді жаўдан қорғаймыз!—деп.

Қандай қыйынлық көрсең—де,
Кәхәрлі бол, ғайратлы бол,

Ел ушын егер өлсең-де
Корықпай гүрес, айтарым сол.

Достың бар — да жаўдан қашпа,
Айтқан сертиң болсын берик,
Қолға түссең сырыңды ашпа,
Душпанның сөзине ерип.

Мениң жастағы исимди,
Айғысалы ҳәрбір жерде,
Жасыңда көрсет күшинди,
Ұападар бол туўған елге!...

* *
* *
* *

Жигит умытнады сирә,
Анасының айтқан сөзин.
Душпанларға қарсы тура,
Гүресге көрсетти өзін.

Қорғады Севастопольди,
Көпшенен бирге неше ай,
Келген жаўды ныққырт қылды,
Совет ерлери аямай

Силкингендей теңиз, жер, таў,
Үйин-үйин болды өлік.
Шегірткедей арсыз көп жаў,
Топылады жәпе келип.

Гитлер — реҳимсиз залым,
Қырылғанға қарамады,
Әскериниң қысып жанып.
— Алға жүр, деп сабалады.

Бизниң әскер ерлік қылып,
Жаўлардың күшин талдырды,

— Шегині — деген буйрық келип,
Бираз шәхәрди каллырды.

Ұақытша шегинип изге,
Жаўға соққы бере берди,
Басып кирген едимизге,
Жаўлар дәкки көре берди.

* * *

Жаўынгердиң бири болып,
Жүргизди Аян гүрести,
Нағыз ғайратына толып,
Мәртлик пенен көзге түсти.

Булт қаплады аспан жерди,
Нөсерленип жаўды жаўын.
Буршақтай оқ бурқый берди,
Урыс жаздырмады таўын.

Булар тоғайды папалап,
Шегинди де ата берди.
Бирақ көп душпан қамалап,
Қаўип-қәтер арта берди.

Бир куўыста жатғыз өзи,
Қалғанлығын сезип қалды.
Бир душпанның шалып көзи,
Гөзеп буны атып салды.

Тийип мәрттиң аяғына,
Бир шуқырға қулап жатты,
Гөзледі душпан жағына,
Ең ақырғы оғын атты.

Атқан оғы қалпал кетпей,
Еки жаў кулады бирден,

Бирақ еки минут өтпей,
Эттең димар кетти ерден.

Өз денеси болып аўыр,
Қозғалса қайта жығылды,
Исшигендей жүрек-баўыр,
Демн аўзына тығылды.

Қыйналса—да шприн жаны,
Жүриўге умтылып бақты,
Бедениен қызыл қаны,
Сорғалады, суўдай ақты.

Узын бойлы сунқак дене,
Топыраққа былғанады,
Жигит талпынады және,
Жүрегінде от жанады.

Зуўылдаған жалынлы ок,
Атылып тур еки жақтап.
Кеўил саррас, дәрманы жок,
Аякка түскендей қақпан.

Түрли қыял дизбеклесип,
Өтипатыр бирим-бирим,
Өлим кәўипи қыстап келип,
Еске алды туўған жерин.

Ана, қатар-қурбы қайда?..
Көз алдына слеследі,
Ғамхор болып усындайда,
Дослар көрсе келмес—не седи!

„Өлимнен – де жаманырақ,
Жаўға тутқын болыў маған,

„Аңсат“ өлсем... мынаў бирақ...“—
Еплеп қолға алды паған.

Сап етти—де еки адам,
Қолдан тутты, кушақлады,
Сүйреп көтерип жап-жақтан,
Ойға қарай жылысады.

Дәрхал, жарасын таңды,
Түскеннен соң терең сайға.
Азат етип бул жас жанды,
Синип кетти дут тоғайға.

Қалай алып кеткенлигин.
Геройларым айтып берер,
Басқа гәп көп айтатуғын,
Тыңлап отырсаңыз егер.

Азат еткен жигит Павел,
Қасындағы қарындасы.
Тап ҳәзирги Марья—гой бул,
Санитарка баўырласы.

Булар өскен усы жерде,
Ойын-қырын билер анық,
Жаў келгенде кирип елге,
Қарсы шықты гайратланып.

Бул Қырымды жаў алған соң,
Буйрық келди Аяпларға,
Ауырыўдан сауалған соң,
Қосылсын деп партизанға.

Павел носелкаға келип,
Қушылап ис жүргизди.
Аўхаллардың бәрин билип,
Партизанға—да билгизди.

Павел, Марья, Аяп бәри,
Ис жүргизди үзбей қолды.
Елдің хадал адамлары,
Бир-бирине ғамхор болды.

Қыял кетип басқа жаққа,
Дәслепки сөз қалды кейин,
Ядыңыздан шыққан жоқ - па?
Енді соны сүўретлейин.

IX.

Аяп, Марья хәм анасы,
Отырыпты үйде дедик,
Жетим қалған Кларасы,
Уйықлап жатыр деген едик.

Азырақ сөйлескен ўақта,
Биреў сырттан әйнек қақты.
Және биреў дәлиз жақта,
Тық-тық етип жүрди қатты.

Жылғылдап тұрған соң шыра,
Табылғандай излегени.
Сырттан қатты ура-ура,
Сындырды бир терезени.

Қыз айтты:
— Изден қуўалап,
Бул бәлелер келген енді.
Алеша сен жасырын, бірақ,
Аўхал қыйынлыққа дөнди!...

Ўақыт қысқа, аз ойласты:
Егер ашылмаса есик,

Әйнектен—ақ кириу қасты,
Онда қыйын болар десип.

Егерде қыз жасырылса,
Келил душпан тинтер үйди,
Аяп, Кларалар бунда,
Көрсө шағақ болар дейди.

Аяп, кирип дәлиз жаққа,
Тар қууыста жасырынды,
Көрсө мүмкин тутар оққа,
Ким биледи келген сумды.

Марья турды сыр берместен,
Бир отырған орнында,
Барып есик ашты әстен,
Сумырайлар келди мунда.

Пиянлықтан еки душпан,
Аяқлары талтаңлайды,
Көзи гүңгирт, тил тутлығысқан,
Сөзди оңлап айта алмайды.

— Ох сен бунда бир өзин—бе!
— Айтпадым—ба қашып келген?!...
Шамаладым мен өзим—де,
Сен—де билген, мен—де билген!

— Хәй қыз, жылдам шыра сөндир!
Бизлер сондай асығыспыз,
Оннан соң... шақыртты Гюнтер,
Қашқанменен қутылмассыз.

— Сен кимменен ойнап жүрсен,
Бойсынбаған тентек келип,

Саған жигит таплап жүрсем,
Қашып кеткениң не сениң? —

Деп екеўп Марьяны,
Жулқылады, айбат урды.
Сезип Ляп қызып қаны,
Зордан зорға шылап турды.

Турып еди әри-бери,
Кетер — ме деп жақсы сөзге,
Жаман екен нийетлери,
Ойы бузық, пикири өзге.

Жасырынған кемпир ғәрип,
Душпан үйге киргеннен соң,
Ашыўланды бирден барып,
Кетпеслигин билгеннен соң.

Жекиринип ол:

— Шығың, сизлер,
Адамшылық намыс жоқпа?
Деген еди. Бир офицер,
Көз алартты кемпир жаққа.

— Сен алжыған жат жабысың,
Қызың керек, өшсин үнің,
Ерегиссең сөз жарысып,
Тилиңди кесермен сениң! —

Деп кемпирге шаппат урды,
Марья оған болды шыр-пыр,
Шыдамасған өрре турды.
— Тиймеңиз! — деп жалынып тур!

— Неге керек бұған шаппат. —
Деп екінши наған алды.

Бирден өңменине тақап,
Сорлы ананы атып салды!

Еки аяклы җайуанларға,
Бундай нәрсе емес айып,
Не болсада иләж барма,
Кулап қалды кулаш жайып.

Ана қалғанлықтан сулап,
Қыз жүреги оттай жанды,
„Ұай, ана!“—деп еңиреп жылап,
Тентиреклеп естеп танды.

Дәрт самалы анталасып,
Қыстағанда тумлы-тустан,
Күлиседи ғарқылдасып,
Ардан безген еки душпан.

Кегерме деп дәмеленип,
Турса Аяп, бақлап сырттан,
Кейин пағыратқа дөнип,
Жау ананың өмирин қырыққан.

Жигит қолға сүймен алды,
Сырттан келип урды басқа,
Шәпик қолға дуушар болды,
Аунап түсти еки шошқа.

X.

Аяп изде, Марья алла.
Молдан алып гранагты,
Түн ишінде түсіп жолға,
Жүрип тез-тез адым атты.

Кийинипти офицерше,
Немецлердің кийимлерин,

Сезбесин деп душпан көрсе,
Алмақ ушын жаўдап кегин.

Келди мине көп душпанға,
Мәслик қурып қосық айтқан,
Бақылдасып бир зор жайда,
Шалқып атыр ылғый шайтан.

— Сақшылар жоқ, отыр дарқан,
Ялтап шыққан қорқыў деген, —
Деди Марья, — бизге барған,
Сақшылары солар екен...

Олар келмес жайға кетип,
Енди мине болды қайым,
Бир азғанғай турды күтип,
Гранаты етип тайын.

Әйнек ашық.

Көрди булар,
Иште отырғанның бәрин,
Хәлден асып мәслик қуар,
Еситип тур айтқанларын,

Қарап көрсе бәри еркек,
Хаял-қыз жоқ арасында.
Адамсымақ түрлери гек,
Қулқы хайўан расында.¶

Жүрекли деп айғар мактап,
Адам қырған хайўанларды,
Көзин таңған анаў ахмақ,
Басқарады қанлы дарды.

Биразларды сол тап бүгин.
Өз қолынан дарға асқан,

Хәр бәлени ислейтуғын,
Қан шашыўдан тартынбастан.

Анаў биреў тамнык мурын,
Гитлеринен алғыс алған,
Нешелерди қырса бурын,
Бүгин тағы адам шалған.

Бир жигитгин келиншегин,
Қылышлаган урып басқа,
Талайларды гири көмин,
Ұapat еткен қарақасқа.

Көринбеди Гюнтер бирақ,
Кетип қалса керек мәгар,
Күнименен ишип арақ,
Естен танып қалған шығар,—

Деп сыбырлап Марья бәрин,
Айтыпатыр түсиндирип,
Фашислердиң жәллатларын,
Жүрген бәрха адам қырып.

Гейбиреўи совет елин,
Қаслықпенен сөйлер сайып,
Мақтайды қаңхор Гитлерин,
Көз тынып, аўзы қыйсайып.

Былыл сөзлер жанға өтер,
Булар жаўдың сыйқын көрди,
Гейпарасы гүрриң егер,
Тутқындағы жигитлерди.

Мақтаналы биреўлери
Жигитлерди қамағанға,

—Келди,—дейди— өлер жери,
Жоқ етемиз ертең таңда...

Тапалтаслау семиз сары,
Алды бокал, керип төсін,
Онда отырғанның бәри,
Тыңдай қалды оның сөзін.

— Жоқарыдан келген тақсыр,
Айтар екен енді не гәп?
— Тыныш отыр қара басқыр.
Үнің өшсін, аузыңды жап!...

Кеўлин бийлеп толқынлы ой,
Тақсыр төре былай деди;
— Жасырыўға болмай тур—ғой,
Баспалатты совет ели!

Мәселемки, бизлер талай,
Топылысқа өткен едик,
„Москваны алып онай,
Жеңермиз“ деп күткен едик.

Енді хәзир қызыл әскер,
Хеш үзліксіз топылыста,
Бирақ, сле бизін Гитлер,
Пай бермейди бул урыста.

Бизлер жеңис тапсақ бұрын,
Тек ұақытша кесилди жол,
Енді қолдан кетпес Қырым,
Гитлердің—де бұйрығы сол.

Жеңисимиз болсын қолай,
Соның ушын алың тосты,
— Аўа, аўа!

— Солай, солай!—
Деп сағалдай дауыс қосты.

Бәри—де көгерди бокал,
Тауықлардай созып мойнын,
Солқылдатып ишти дәрхал,
Және басламақшы ойын.

Қалай аяр арлы инсан,
Адам атып шалғанларды,
Ұадал жаннан ағызған қап,
Усылардай хайуанларды?!

Өлтирмесен уй жыланды,
Ол аямас, сени шағар,
Жәбірлейди талай жанды,
Тәниң тесип, уйың жағар.

Сөзлерине қарағанда,
Билинип тур ислейжағы,
Боямақшы тағы қапға,
Ұақ жасларды тутқындағы.

Әсиресе жүдә жаман,
„Жеңіс“ деген сөзи жаудың,
Болар алды өмири тамам.
Я белгиси албыраудың.

„Өз басына тийер шокмар,
Залымлыққа жонса таяқ,“
Халықта сондай нақыл гәп бар,
Ал умтылды Марья, Аяп!

Ар толқыны бурқып тасты,
Жигерли күш бойды керсип,

Намыс бийлеп еки жасты,
Ылақтырды кулаш сермеп.

Гранатлар шашырады,
Жайдын ишин тегис жайлап,
Жауды шөптей жапырады,
Қан ишерлер қалды жайрап.

ХІ.

Жигерленип аянбастан,
Хәрким елге хызмет етсе,
Атагына дөрер дәстан,
Тәрпплеймен тилим жетсе.

Саўлығыма қуўанаман,
Түн өткерип уйқыменен.
Өмир узақ болсын аман,
Мийнет, шадлық күлкіменен.

„Бүлген тан“ деп бундай түнди,
Айтар халық пақылында,
Не аўхал бар тағы енди,
Бул ақшамның ақырында.

Соқты жаўдын талайларын,
Мине ҳәзир усы ўакта,
Тәрипмеўши геройларым,
Бөлинипти еки жаққа.

Жол тартыпты Марья өзи,
Жайластырып жан анасын,
Ертип шықты қосы қызы,—
Жетим гәрип Кларасын.

Естен шықпас муңлы ана,
Өлди енди илаж бар—ма!
Тек үш саат бурын ғана,
Тири жанды умылар—ма!

„Көп кайғыдан бөлмас пайда“,—
Деп ол жолға азық алды,
Бағанағы Аяп қайда,
Неге бөлек кетип қалды.

Гәпти көширейик соған,
Марья азлаў жүретурсын,
Еле гәп көп айтылмаған,
Жалықпасаң жан оқыўшым.

Кетеринде ўәде етти,
Ушырасыўға дәрбент жолда,
Жигиг жалғыз жүрип кетти,
Бирақ узақ емес ол—да.

Дегенменен қыйын сапар,
Тәүекелге бел байлады,
„Қыйынлыққа ер сыналар“
Жол жөнскей көп ойлады:

„Әлбетте, бул өмирге кәўип,
Қыймақ бар ма шийрин жаңды!
Сонда—ла бир илаж таўып,
Куртыў керек уў жыланды.

Бармасам бул жаман нәрсе.
Ертең бәрин алып кетер,
Бирақ ҳәзир жаўлар көрсе,
Өз басына кәўип-кәўестер.

Сақшыларда курал таяр,
„Тартып салса питер исим“.

Усы қыял неге дәркәр,
Көп ойлайман буның несин?!

Өлсем—де мен жалғыз адам,
Талай адам жатыр торда,
Азат етсем есен-аман,
Үлкен абырай болар сонда...

Ой түтінн гоқтап ахыр,
Басын тиктн дослар ушың,
Өз-өзине берип ақыл,
Жумсамақшы жигер күшин.

Буған мәлим таныс жолы,
Еки санар жүрип көрген,
Қалпал болмасын деп оны,
Марья және айтып берген.

* * *

...Түн. Ай жақты. Аўыл шети,
Жап бойында бир жекке жай,
Жаптың арғы шығыс бети,
Қарағайлы қалың тоғай.

Мине бул жай өткен ұақта.
Атқа қора болған еди,
Жаў топылып келген шақта.
Қолларында қалған еди.

Колхоздың сол атханасын,
Меншиклеген адам қамап,
Жаў нешшениц кесип басын,
Талайларды урған сабап.

Айналасы темир қорған,
Кирер жери жалғыз қапы,
Онда еки сақшы турған,
Қолларында жаў-жарағы.

Екеуі—де қап ишерлер,
Түслери бәт оқ жыландай,
(Қамаўдағы жаўынгерлер,
Жатыр тордан шыға алмай).

Қарар олар бағыс жаққа,
Мүмкин бир нәрсени күткен?
Мәгәр исти алмаспаққа,
Ұақты бүгин өгип кеткен.

Ай сәўлеси сеўип жакты,
Жым-жырт болды айналасы,
Түнгі саат төрттиң ұақты,
Бәхәрдің салқын қауасы.

Жалыққаннан ләң урады,
Бир-бирине мыңғырласып,
Гейде теңселип турады,
Сөйлеседи былдырласып.

Оның бири дейди былай:
— Жатқан бәри комсомоллар,
Қаматылды дым оп-оңай,
Тапжылмастай болды булар.

Көп төгилди халықтың қаны,
Қырдық қолға қылыш алып,
Хәтте ғарры, жас баланы,
Шаныштық талай ұайран салып.

Уллы Гитлер егип урыс,
Қыр деп буйрық бергеннен соң,

Сонда бизлерге не турсы,
Буйрық солай келгеннен сон.

Деп скиўи шакақ атып,
Мақташышта күлиседи.
Бир-бирине мақулатып,
Ғоддас-ғоддас жүриседи.

Қәпелімде ой бөлнши,
Туўра келер жалғыз адам,
Кем-кемнен жақын көринди,
Ай – да күлди жарқыраған.

— Ал киятыр сменаға, —
Деди көрип тапал сақшы,
— Бизди енди қайтармаға,
Киятырған, жүдә жақсы...

Келди, офицер формасында,
Екенлигин көзи шалды,
Екеўи – де өз постында,
Қылтыйысып тура қалды.

Бирақ келген бул „офицер“
Сырын ашып тил қатпады.
Қысылған тек Гитлершилдер,
Еки сақшы жалбақлады.

Себеби сол, етти кәўип,
Исимизди тексерер деп,
Зәрре жерден қыяў таўып.
Қәпелімде жек көрер деп.

Оқып Төрткүл қаласында,
Алса Аяң жалшы билим,

Окып және арасында,
Билген азлап немец тилин.

Тек ски аўыз сөз қагады,
Сорағандай истиң жайын,
Қапталға қол узатады,
Пистолетин етип тайын.

Талайлардың қанын төккен,
Ҳақ жанларға салып қоршаў,
Фашистлерге хызмет еткен,
Қыйратылсын бунындай жаў! —“

Деп ойлап, шаққан көширди,
Шақ—шақ етип атылды ок,
Екеўин оққа ушырды,
Өңменнен өткерип шок.

Излеп гилтин таўып алды,
Ашты қақпаның есигин,
—Азатсыз!—деп қыйқыў салды,
Атап бираздың исмин.

Топарласып шығып тордан,
Кәрди достының ерлигин,
Гейбири қозғалды зордан,
Көрген жаўдың көп қорлығын.

Биреўлер желең, жалаңбас,
Зорға жүрер қыйын ҳалы,
Бәриниң – де тамағы аш,
Нәр татпаған қамалғалы.

Өлим кәўпи түсип басқа,
Бәри тегис көрсе азап,

Дос жақсылық етип досқа,
Ғазир бәри болды азат.

Жигирмадан аслам адам,
Ылғый жап-жас жигит, қызлар,
Намыс ушын тылбай мулам,
Басын тиккен гүреспазлар.

Бәрінде—де қәуендер бар,
Биразының сүйген яры.
Қайғырып—та жүрген шығар,
Ата менен аналары.

Ай жақтысы сәулеленип,
Таныстырды түс-келбетин,
Павеллар-да шыға келип,
Көрип достын сүйди бетин.

Бирге жүрип үш жыл удай,
Душпаңлардың кескеп торын,
Аурлысқа шыдай-шыдай,
Жеңген қыйынлықтың зорын.

* * *

Бир қанша жер кетти асып,
Қолтықласып жүрсе-де жай,
Ағашлыққа араласып,
Пана болды қалың тоғай.

Жол бойында күтип турған
Марьяларға келди жетип,
Қәуіпші жердеп асып арман,
Штаб жаққа кетти өтип

Күткен қыздың қыялында,
Үмитпенен қәуіп аралас,

Тыным бермей жас жанына,
Турған еди мөлтилдеп жас.

Куткенде зорға шыдады,
Хәр минутгы жылдай көрип,
Көргенде еңиреп жылады,
Жас жүреги балдай ерип.

Мәрьямның жүрегинде,
Бир үлкеп дәрт ғаўлап жанды,
Жетип бирақ тилегине,
Талқанлады көп душпаңды.

Шын қәдирдан анасынан,
Айырылғанға күйсе жаны,
Азат болды қәўип астынан,
Қатар-курбы, туўысқаны.

Қайғы менен қуўанышы,
Қыялына болды шерик,
Отырғанда дем алысып,
Бар аўқатын берди бөлип.

— Енди сизлер кетебериң,
Билесизлер жолдың бәрин,
Штабқа саў жетегериң, —
Деди айтып жумысларын.

Қошласты — да кетип қалды,
Айтып хәмме рәхметти,
Азғана ўйыклап дем алды,
Аяп және жүрип кетти.

XII

Жолға раўан болған ўақта,
Бәхәр таңы күлим қақты,

Қызарып күп шығыс жақта,
Әтирапқа сентп жақты.

Бөрткен жасыл калың орман,
Бийик тау гур қабақ үйип,
Алагат булт кетпей арман,
Топланбақта тауды сүйип.

Жигит тоғай хожасындай,
Ҳеш алансыз келер еркин,
Арқар, кийик танасындай
Гезлеседи дүркин-дүркин,

Сен өткен түн қахарманы,
Дегендей-ак куу, үйрек, ғаз,
Сайран етип сап ҳауаны,
Ушып өтер жаңғыртып саз.

Сүлдері – де емес анық,
Бирақ жол бағдары аян,
Бир кууыста көрип қалып,
Тура қашты жалғыз қоян.

Ылғалланып жигит өзи,
Шаққан адым атылды тез,
Созылмасын гәптин изи,
Ұақыядан баслансын сөз.

Түскен мәхәл сыбдыр жолға,
Бир жалғыз жан ушырасты,
Кийимлери жалба-жалба,
Қып-қызыл қан үсти-басы.

Қалтырақлап аяқлары,
Мәс болғандай аўнап түсти,

Таўсылгандай хэл-дәрманы,
Зордан-зорға шықты сести.

Жигит оған барып бирдеп,
Аң-таң болып тура қалды,
Анық көріп жақын жерден,
Ауқалына нәзер салды.

Ентигеди аўнап жатып
Көп қысылып шығар деми.
Бетн-аўзын жыбырлағып
Зорға сөйлер бирнемени:

— Айпалайын келбеттннен,
Көзге ысық көринесең,
Байқап турман сүўретиңнен,
Келши, неге сринесең?

Немецлерден қорлық көріп,
Жүрген мен бир жәбиргөймен.
Айтқаныма ықлас берип,
Тыңласаңшы баўырым сен.

Бир-екн жыл болды мише,
Түснп жаўдың дузағына,
Әттең бала-шағам және,
Дуўшар болды азабына.

Мал-мүлкимди алды талап,
Ул қызымды асты дарға,
Өзимди—де сабап сабап,
Қашып шықтым зордан-зорға.

Жасыратуғын сырымда жоқ,
Ғадал сөзим, балам саған,

Душпанға мегзес түрін жоқ.
Бир жақсылық исле балам!

Көп изледим партизанды,
Өз мунымды шағыў ушын,
Мине аяқ-қолым талды,
Көп көрген соң жаўдан қысым.

Мен билемен душпан сырын,
Бирақ, әттең хәлсиредим,
Мынаў сыйқым, мынаў түрिम,
Айтшы, жаным, сен ким едиң?

* *
* *
*

Бизің елдиң батырлары,
Урынбайды патыратқа.
Жаўға кескир алмас бәри,
Мейрими кең адамзатқа.

Бизің мәрглер тыйыўшы —ғой,
Жылағанпың көзде жасын,
Келди бирақ мынадай ой:
„Мүмкин бул душпан болмасын?“

Және көриўден аяды,
Ғарры ғәрип бийшараны,
(Хәк кеўил қалай қыяды,
Қыйналғанда адам жаны?!).

Жапа шеккен азғантай — ма?
Залымлықтың зулымынан,
Не жанандар кетти қайда,
Айырылысып қыз-улынан.

Мынаў соның бири болып,
Азапланған жәбиргөй-ғой.

Йши жанып дэрткэ толып,
Қалған“ деген келди бир ой.

— Мен—де сендей жолаўшыман,
Қамықпа, қайғың арылар,
Қысылмаңыз, етиң шыдам,
Партизан бәлки табылар.—

Деди Аяп, сүйеп басын,
Тиклеп отырғызып көрди,
Орамалға сүртип жасын,
Қалтасынан алма берди.

Қыял кетти көкти орап,
Адамшылық аяныш бар,
Толық исенбеди бирақ,
Деди „мүмкин жәғи шығар?..“

Және ойы: „Бул бийшара,
Көптен бері көрмей уйқы,
Зорыққан екен не шара,
Мынаў түри, мынаў сыйқы?“

Сөйтип, жигит көп ойланды,
Еки пикир қаплап мийди,
Ғарры ыңыранып қыйналды,
Оған тағы жаны күйди.

—Жата тур сиз сабыр стип,
Мен келемен кешке таман,
Әттең, баралмассыз жетип,
Наўқас аўыр, түри жаман.

—Күтейин мен, келши жаным,
Досларға тез барайықшы,

Сәл тынықсам келер қалым,
Адым атып қарайыншы!—

Деди гарры кууанғадай,
Мүмкин жай таптыма жаны,
Бирақ истиң соңы қандай,
Енди көрнң ұақмяны!

XIII.

Билгенлердин нәсиятын,
Үйренгенбиз ядымда бар,
Турмыстың—да ҳақыйқатын,
Ушыратқанбыз неше сапар.

Биреу тегис жерден жүрип,
Оқпанға—да дусласады,
Гейбиреулер дос деп жүрип,
Душпанға—да ушырасады.

Төрт туяқлы ҳайуаннан—да,
Еки аяқлы душпан жаман,
Кәуип туўмасын ширин жанға,
Тумсығын буз келсе шапан.

Сезбе аяйды деп жаўды,
Күлсе—де ҳеш болма гапыл,
Ол ойлағаны унгаўды,
Сен тезирек ҳәрекет қыл.

„Досласайық“—десең жаўға,
„Куп“,—деп иштеп қарсы турар,
Басыңа салып көп гаўға,
Билдирместен дузақ курар.

Наданлығым болма басым,
Айыра бил дос, душпанды,

Досларға артыны ықласың,
Көп қәдирле ҳадал жанды.

Реҳимли, ҳақ кеўил жан,
Аяп мәлим өзиңизге,
Дос туўралы жалықпастан.
Келейик сол сөзимизге.

Мине жигит жүрип кетти,
Ағашлардан бой тасалап,
Ғарры өре турып кетти,
Оның изинен куўалап.

Ағашлардан сығалайды,
Алдыңғыны жүрген жағын,
Билдирместен куўалайды,
Қайшы етип еки аяғын.

Жүрди жигит байқамастан,
Жан-жағына қараса — да,
Сезбей, аңдығанын душпан,
Дем алды бир оңашада.

Сарлап ағып турды булақ,
Қанып алды ағын суўдан,
Сийрек бултлар өгер зуўлап,
Бири қашып, бири куўған.

Тоңатуғын суўық емес,
Жыллы еди тап сол күни,
Демалыўға болды хәўес,
Уйқы шала күни-түни.

Саатына бир қарады,
Он екиден өткен асып,

Почтаны бесте алады,
Иванменен дуўшарласып.

Шөпти жыйнап-жыйнаг төссө,
Дем алмақшы болып жатты,
Басыпа дастанып мешок,
Түрли-түрли ойға батты.

Гөззал қарақалпақ жери,
Турды елеслеп ойында,
Еске түсти өгкенлери,
Жайлаған Әмиў бойында.

Еске түсти ғарип ана,
Катар-қурбы туўысқаны,
Татлы ойға батып гана,
Рәхәтленди шийрин жаны.

„Жаным анам усы ўақта,
Жүрген шығар мени ойлап,
Әй, бийшара қайғырмақта,
Тәғдир ширкин кетти айдап.

Мәрг сыналар аўыр күнде,
Не көрмейди адам басы,
Көп шаршапты өгкен түнде,
Бирақ қызық ўақыясы.

Бир түргелип, қайта жатып,
Ой теңизин жүзип өтти,
Денени бир салмақ басып,
Уйқы ойды бузып кетти.

Уйқы гейде нағыз душпан,
Жаўға сени услап берер,
Гейде ол дос, зейин ашқан,
Жаның соннан рәхәт көрер.

Я қыялы яки түси,
„Әмиу дәрья турды ағып,
Көрип өтти... бағдың иши,
Сөз жанғырды дабыл қағып.

Ана, аға, туұысқаны,
Көриспекте кушақласып,
Көп сағынған ана жаны,
Сүйді баұырына басып.

Инилери Жаббар, Шерип,
Масайрап жүр ағажаулап.
Бәрин бирим-бирим көрип,
Қуұанды бул кеўил шағлап.

Сол уақытта Марья келди:
„Урыс питти, қыдырайық,
Алеша — жан жүрши,—деди,—
Театрға тез барайық“.

Еки ашық қатарласып,
Жарасықлы жүриседи.
Дос—яранлар ушырасып,
Сағынышта көриседи.

Түси суұық, биреу ойнап,
Буның қатты қысты қолын,
— „Не қылғаның жанын қыйнап,—
Деди Марья,—уяғ оның!..

Сол бийтаныс қара киши,
Көз аларгты қабак үйип.
Әйдархалай суұық түси,
Жекиринди мушын түйип.

Таргқанменеп салып жигер,
Қысылды қол шыдап зорға,

Шоршып кетти, уйықлаған жер,
Оралыпты жуған торға!

Аяқ-қолы байлашыпты,
Түнерип тур „мүсәпир шал“
Иси шепке айлашыпты,
Шал қолында пистолет бар.

Енди етер хеш хийле жок,
Жүрек ғаулап оттай жаңды,
Денесинен өткендей оқ,
Шийрин жаны көп қыйланды.

Тағы келип үш-төрт сумырай,
Кәпслимде болды тайын.
Былдырласып аўзы тынбай,
Бир сумлыктың айтты жайын.

Ашыў кернегендей болып,
Бурқасылап күшейди жел,
Аспан бети бултқа толып,
Көк гүркиреп ағылды сел.

Жулқышыды бийик ағаш,
Қыйналғандай былған басын,
Есер самал етти саўаш,
Күн ағызса көзден жасын.

Әй, оқышым ядыңызда,
Болса керек Хүсен залым,
Мынаў турған алдыңызда,
Сол есалаң, сағқан арын.

Баслап едим усы жерден,
Дәстанымның басламасын,

Капалы қыз Марья деген,
Ағызғанын көзден жасын*

Билсең сгер Марьяны,
Бир қәдірли жаңды күткен,
Аяп—ғой сол күткен жаны,
Душпан услап алып кеткен.

XIV.

Огыраман ойланаман,
Гезип қиял узак жерди,
Гейде сонша қыйланаман,
Еске алсам өткенлерди.

Енди көр бул ўақыяны,
Бирнеше күн өткендеги,
Азапланып достың жаны,
Жүдә қана етти мени.

* * *

Түнниц иши. Бийик қайын,
Қарағайлар турған мүлгип,
Көркем сэрўи қулаш жайып,
Умтылғандай айға шулғып.

Таў баўырында жайсан жыра,
Тармақ-тармақ куўыслары,
Пыт-пытлайды ара тура,
Бөденениң даўыслары.

Терен ойпат кең төледе,
Стол, стул турған қатар,
Шыра жанып, сәўлеленип,
Оның ишния жарқыратар.

Радио кабыллаўшы,
Бир капталга орнатылған.
Москваның келип даўысы,
Хәрбиреўге куўат болған.

Столларды айланысып,
Бираз адам отыр сонда,
Барлығы—да ойланысып,
Бир мәселе туўрасында.

Муртлаш киси узын бойлы,
Өткир көзли толық дене,
Бир қағазга қарап қойды,
Столына ентелене.

Жайыўлы тур үлкен қағаз,
Соны нускап көрсетеди,
—Бул планды көширип жаз,—
Ден командир үйретеди.

— Мишекей Н. поселкасы.
Көбиңизге бәри таныс.
Арқа тәреп көл жағасы,
Поселкадан емес алыс.

Уллы жерден келди хабар,
Одессадан серпилди жаў,
Бирақ елге қарсы шабар,
Жарамайды көп масайраў.

Сонлықтан—да босаңлатпай,
Жаўға қарсы ғүреслерди,
Қосайық биз бийғам жатпай,
Жеңис ушын үлеслерди.

Усы план келди кеше,
Областьлық комитеттен,

Мынаў көпир турған кесе.
Жаўлар күнде жүрип өткен.

Мына жайда гутқыи жигит,
Душпан оны қойған қамап,
Обком изертлеген билип,
Ұақыяны бастан аяқ...

Төрт-бес адам жабырласып,
„Қутқарайық“ деди оны!
Барлығы да мақулласып,
Дейди: қутқарамыз соны...

— Бирақ онша оңай емес,
Батырлық хәм сақлық керек,
Обком бизге берди кеңес—
Қутқарыўға үлкен дәрек.—

Деп командири сөйлеп бираз,
Қарады көп жолдасына,
— Мине,— деди келген қағаз,
Симферополь қаласынан...

Командири Ермаковтың,
Соңғы сөзи мынаў болды:
— Жаў тынышын алды көптиң
Мал дүньясын тонап алды.

Қашқан жаўдың биразлары,
Не көринсе алып кетер,
Хәгте тауық қоразларды,
Қалдырмастан талап өтер.

Талқанлаңыз мина таслап,
Жаўлар жүрген көпирлерди,
Ебин тауып алың услап,
Хүсен менен Гюнтерлерди,

Хызмет еткен халқы ушын,
Қосбергенев Аяп батыр.
Жаны сауда қутқарылсын.
Бизден үмит күтпн жатыр.

—Қосбергенев Аяптың биз,
Ырза болдык ерлигине,
Қутқарайық жибериниз,
Мен бараман бирлигине!—

Деди Павел батыр жүрек,
Шыныққан зор гүреслерде.
Кең жауырынлы жумыры билек,
Ерлик еткен талай жерде.

Көп жүргизди астыртын ис,
Оған айқын жаудың сыры,
Поселкада ислеп жумыс,
Мәлим болған ойы-қыры.

Досларына минайымлы,
Жарқын жүзли, әдепли жас,
Ана ушын ұайымлы,
Жакын жүрек ядтап шықпас.

Буниан бирнеше күн бурын,
Анасының айтқан сөзи,
(Камаларын билип буын,
Жасқа толып ски көзи):

„Енди қашан көрермен“ деп
Бетлеринен сүйип алды,
Қушақ ашып жылады көп,
Мол қайғыға батып қалды.

Еринлери кемсең-кемсең
Еңирегенде жас баладай.
Оған қарап залым Хусен,
Күлди ғарқылдап ғарғадай.

Қамалған соң қарап тустаң,
Ана улын көріп турды.
Сезіп қалып Гюнтер душпан,
Анаға—да шапнат урды.

Соны көріп ер жиғиттиң,
Жүрегінде ғаулады шок,
Болғаннан соң өзи тутқын,
Етерге хеш илажы жок.

Өлди ана жау қолынан,
Бирақ кегин алды досты,
Және душпанның торынан,
Азат етги сонша жасты.

Павел соны ойлап отыр,
Жақсылық ис шықпай естен,
Рухсатты күтип батыр,
Сөзин қайталады әстен.

Командир—де көз қарастан,
Ер жигиттиң сезді ойын.
Сыналған ол әуел бастан,
—Сиз баскарып барағойың!—

Деп командир айтқан мәхәл,
Қуғатлады баска жаслар.
Адам таңлап косты дәрхал,
Барлығы-да болды куштар.

Тайын болды бирлигине,
Кеше мында келген Иван,

Өзбек Адхам, Марья және,
Қазақ жигит ер Ғалымжан.

XV.

Япырмай сол Аяп қайда,
Туғкын болып қамалғалы,
Дилгир болды қандай жайда,
Қалай екен қал-ауқалы?

Егер достың бахты жанса,
Менде шадлық, қутлы тилек,
Не илаж бар қапаланса,
Шыдап болмас қадал жүрек.

Қурбан болмай қалған емес,
Ала-сапыран урыс болса,
Шөптиң басы сылт егпес қеш,
Ескен самал тынып қалса.

Гитлершилер болып қанқор,
Тийди адамның жанына,
Бир күн түсіп мойнына тор,
Былғанғанша өз қанына.

Мәрт жиғиглер усындайда,
Өлимге—де тикти басын,
Қорқақларға намыс қайда,
Услап берер жан жолдасын,

Мине Аяп жатыр жалғыз,
Асты ызғар хәсирет жайда,
Жай да емес, зиндан нағыз,
Жау қолында хәзлік қайда?!

Төбесінде пәтиги бар.
Жақты берер алақандай,

Астындағы төсеги тар,
Ол—да сабан қарақандай.

Қозғалғанда шылдырлайды,
Аяғына кисен салған,
Тонып дир-дир қалтырайды,
Кийимин-де тонап алған.

Мине бір пеше күн болды,
Бұл құрсауда жатқанына,
Жас жүрекке қайғы толды,
Батып хәсирет батпағына.

Тула бойы жараланған,
Жаудың урған таяғынан,
Көйлегине уйысып қан,
Азап шекті аяғынан.

„Партизанды билесең—деп
Гитлершилер тергеу алды.
Сыр ашпасаң өлесең—деп
Гюнтер бираз тәсил салды.

Бирақ сырды билиу ушын,
Қыйнаса—да неше сапар,
Жигит қайыл өлиу ушын,
Дослардан хеш бермей хабар.

„Мәтпапыл қалдым билемен,
Иликтим жаудың торына
Бәрибир енди өлемен,
Түскен соң душпан қолына.

Қанша қыйнап өлтirse—де,
Ар жолына тиктим басты.

Хәзир әжел келтирсе—дә,
Досты сатыў жарамасты!—

Деп душпанға күшли кеги,
Тасқынланып артты қатты,
Ядтан шықпас кетердеги,
Анасының нәсияты.

„...Достың барда жаўдан қашпа,
Айтқан сертиң болсын берик,
Қолға түссең сырыңды ашпа,
Душпанның сөзине ерип“.

„Дурыс ақыл шынында—да,
Гезлести бул мине маған,
Аңсат емес бурында—да,
Енди өлим ...эй, анажан!

Көрермен—бе дийдарыңды,
Таўсылып тур хәзир үмит,
Көрермен—бе досларымды,
Гезлесе—ме қыз хәм жигит.

Әттең Павел, Марья жаным,
Көрермен—бе енди қайтып,
Мен ғәриптин қамалғапын,
Хешбир душпан бармас айтып.

Жүрген шығар хайран болып,
Партизанлар—баўырларым,
Я қалды—ма гүли солып,
Деп қамығар Марья жаным...“

Ыбыр-жыбыр теп-терең ой,
Орап алды тыным бермей,
Әлбетте, аңсат емес—ғой,
Билмес адам татып көрмей.

Өлим қәўпи ойын емес,
Алды жигит суўық демин,
Адам—да жоқ берер кеңес,
Ким табады буның емин.

Қайғырсақ—та мәрттиң жанын,
Умытпайық, әй, оқыўшым,
Павеллардың жоллапғанын,
Усы тутқын жигит ушын.

XVI.

Ерте азан, ҳаўа ашық,
Калың ағаш жар басында,
Бир топ адам ғаўырласып,
Отыр көлдің жағасында.

Поселкадан емес алыс,
Бул отырған қандай жанлар?
Бирак бизге бәри таныс,
Жөнеп кеткен партизанлар.

Айтып отыр сөзди бастап,
Иван, Адхам көкирек керип,
Басқа ҳешким гәп қоспастан,
Тыңламақға ықлас берип.

Ескен желдей тарап кетги,
Душпанларға суўық хабар,
„Поселканы ұайрап етги,
Келипти көп партизанлар.

—Жүздеп аслам бар шамасы,
Автоматлар қолларында,

Ҳәтте пушка, винтовкасы...
Қуралланып келген буида.

Аңлып турып герең сайда,
Биразларды қыйратыпты,
Туткын болған беккем жайға,
Жасларды да босатыпты.

Өзлери — де қырғын тапты,
Сол ақшамғы ўақыядан,
Деп — те жалған дабыл қақты,
Көзи қорқып қалған жаман.

Ол келгеннің ким екени,
Оқыўшыға аттан анық,
Бул дәслепки түн екени,
Турса керек ядта қалып.

Өшиккен жаў дүркин-дүркин,
Поселканы кетти қаплап,
Қуралланған сақшы ҳәр күн,
Барлық жолда турды бақлап.

Даўрығысып желиккен жаў,
Күнде гаўға бәрқа жыйын,
Көрингенди урыў, сабаў,
Пухараға болды қыйын.

Рухсат жоқ, өткермеди,
Сырттан келген ҳешбир жанға,
Ҳеш бир илаж еттирмеди,
Келген усы партизанға.

Турып жаслар ел шетинде,
Бул аўҳалға болды ҳайран,

Разветка жасап түнде,
Хабар алды таныс жайдан.

Ебин тауып Иван, Адхам,
Өткөп ақшам барып келди,
Сезбей қалды ҳешбир душпан,
Азлап аралалды елди.

— Жолдың бәри қәуипли, жабық,
Көпирли жап шығыс жақта,
Өтиў қыйын ебин тауып,
Сақшылар жүр барлық уақта.

Жалғыз ғана өтиў жолы,
Арқасында көл бар екен,
Көрсеңиз—де керек оны,
Этирапы қамыс, жекен.

Жаў келгели жүрген емес,
Кеме-қайық усы көлден,
Жаў өткенин көрмеді ҳеш,
Нәрсе қатнас болмай елден.

Душпан ойламайды ҳасла,
Көл тәрәпгән өтер деп жан,
Мүмкинлик жоқ оннан басқа,
Жаўдып етпеўине гүман.

Шығыс бети үлкеп көпир,
Буган жақын бир жекке жай,
Түнде тергеў алар Гюнтер,
Кутқарыўға тек сол қолай.

Аяптың дым қыйыч ҳалы,
Хәркүн душпан зәўлим салар,
Жүдә ҳәлспреди жаны,
Ишкинара алдым хабар. . .—

Деп коммунист Сергей ата,
Жөн-жосағын айтып берген,
Етик тигип поселкада,
Жаўдың сырын билип жүрген.

Иванлар да усы көлден,
Көп қыйналып өгип қайтты,
Қалай барып, қалай келген,
Гүрриң етип бәрін айтты:

—Өтип бизлер батпақлықтан,
Удырастық айдын көлге,
Бир шақырым жүзип шаққан,
Зорға жеттик сайыз жерге.

Асты копа уйық екен,
Бакатосқын былғасып тур.
Өзи қалың қамыс, жекен,
Көп мәхәлде гезлести қыр,—

Деп айтқансоң мәси—жайын,
Келди хәмме бир жуўмаққа,
Гәпги енди қысқартайын,
Бел байлады жолланбаққа.

Хәлекленди аз-ба, көп-пе,
Көлдің арқасында жатып,
Тапты бир қайықты шетте,
Бурынлары қалған батып.

Кептиреди тартып қырға,
Тозғақлардан тығын-тығып,
Епке келтирди—де зорға,
Жүрип кетти көлге шығып.

Геўгим түсти, қас қарайды,
Бирақ еле туўмаған ай,
Паналап бир үлкен сайды,
Төрт-бес адам киятыр жай.

Әсте ғана сөйлеседи,
Бир-бирине жақынласып,
Салмақ пенен ойласады,
Ислер исти мақулласып:

—Абайсызда тил қатпайық,
Ең дәслепки шәртимиз сол,
Исти бирақ узатпайық,
Белги болсын силтесем қол.

Мине жылашың ордасы,
Адам көрсе шағатуғын,
Жанған жалынның ортасы,
Тири жанды жағатуғын.

Қорықсаңызлар айтың хәзир,
Ең шешиўши жеримиз бул,—
Деп те қойды етип хәзил,
Күлимсиреп сөйлеп Павел.

—Дослар ушын болсақ қурбан,
Оған сирә өкинбеспиз,
Кеткенинше белден дәрман.
Бир мақсеттен шегинбеспиз...

Гүрриң етип усындайды,
Келди булар аўлақ жайға,
Айланшықлап сол—ақ жайды,
Қашығырақ турды ойда.

Сол ўақытта Иван барып,
Жайдың қапысына жетти,
Кисеснен гилт шығарып,
Жайдың қулпын ашып кетти.

Соң жәмлесип кирди ишке,
Қабат-қабат бөлмелери.
Қарап турса үлкен печке,
Артында бар қуыс жери.

Сыбырласты қысқа-қысқа,
Хәрбиреуи гезекпенен,
—Қайықты тап усы тусқа,
Әкелемен өзек пенен.

—Жақсы, Иван қулпыңды ур.
Деди Павел бул жигитке,
Марья жан сен аңлы да тур,
Усы туста бизди күтте.,.

Бұрын булар билип алған,
Душпанлардың тергеу жайын,
Тәуекел деп күтти алдан,
Печьтиң арты болып кайым.

XVII.

Түнгі саат бирдің ўақты:
Гестапошы келди жетип.
Есик ашық жайда жақты,
Стол тайын турған күтип.

Мейримсизлер дүньяда көп,
Ұақ жанлардың қазған гөрин,
Басқаны жоқ етемен деп,
Сезбей қалар өлер жерин.

Талай залым етип зорлық,
Халықтың мүлкүн алды тартып.
Ақыры өзи көрди қорлық,
Көптің күшли кеги артып.

Кейіні билмей есиргендей
Не бар сонша ақмақларға?
Бир тойғанға мәсиргендей,
Нәжис жеген Ұарам ғарға.

Гюнтерлер де соның бири,
Отыр мине түси қашып,
(Алдындағы Совет ери,
Сыр бермекши емес сасып).

Тергеу ісін кетти баслап,
„Тек екеуі усы жайда“
Көрди Гюнтер қурық таслап,
Жауда қийле азғантай ма?

Қабак үйіп деди былай:
– Паргизанларды билесең,
Егер айтпай тұрсаң солай,
Азап-ақыретти көресең!

Айтсаң егер сырдың бәрін,
Боласаң өлимсін азат.
Қазір бизде ықтыярын,
Жасырсаң алдыңда азап!..

Аяп буған тил қатпады,
Душпан тәсил салған менен,
Қайтарып қеш сөз айтпады,
Азап аўыр болған менен.

Гюнтер ашыўланып қатты,
Шаппат пенен урды басқа.

Шекесине жаман батты,
Не илаж бар шыдамасқа.

Аяп айтты:—билебер сен,
Партизанлар жүрсегімде,
Керек болса гилебер сен,
Мылжың сөздің керегі не? —

Деди сирә ибенбей—ак,
Берик сақлады елдің арын,
Жигерленди билгендей—ак,
Қапталында күштің барын.

Дуўшарласса айнымас дос,
Сол ғамхорың, туўған аған,
Басты қоссаң дос таўып қос,
Ол ұападар бәрха саған.

Төбеңізге түссе жақты,
Хәрким үйир қасыңызға,
Өрлегенде адам бақты,
Көбейеди досыңыз—да.

Басыңа түскенде думан,
Достың парқы сыналады,
Көлеңкедей болса жаман,
Бултлы күни жоғалады.

Ажыралмас дос нағыз жүрек,
Не болса—да бирге тағар,
Хәр адамға усы керек,
Жығылғанда қол узатар.

Адам жаны қалай шыдар,
Досқа душпан жәбир берсе,

Денесінде болса димар,
Талпынбайма көзи көрсе.

Печь аргынан байқап көріп,
Дослары көп шыдамады,
Жүрек-бауыр мумдай еріп,
Қайнап тасты намыс-ары.

Бәри бірден өрре турды,
Қанат қаққан сунқарлардай,
Гюнтер шоршып бир бакырды,
Жерге қулап түсти жардай.

Жығылды—да үни өшти,
Қорыққанынан хушсиз қалды,
Шықпасын деп енди сести,
Павел аўзын таңып алды.

Сақшылары сезіп қалып,
Бир не болғанлығын билди,
Төртеуі—де сетем алып,
Бәри ишке қарай кирди.

Аяқлардың тасырлысы,
Олар ушын жумбақ болды,
Гюнтердің зор бақырысы,
Бул не, биліп алмақ болды.

Бирақ олар ойламаған,
Бул бир үлкен хәдийсе деп,
Қолға усламастан наған,
Есик ашты бірден дүбеп.

Сөндирилген еди шыра,
Қараңғыда қалды сасып,
Бир екеуі тура-тура,
Кейін қашты компаңласып.

Билдирмекши еди дәрхал,
Сигнал берип көп душпанға,
Павел сезип тап сол мәхәл,
Буйрық берди Ғалымжанға.

Алып жигит автоматты
Екеўин—де гөзлөп атты,
Оқтың пәти соғып қатты,
Еки фашист кулап жатты,

Қашпақ болып кейин қарап,
Қалған екеў адым атты,
Павел дәрхал алдын орап,
Есикти тез жапты қатты.

Сарт етип атылды наған,
Жай ишинде жарылды оқ,
Ларс етип жерге кулаған,
Ким ол, буның мәлими жоқ.

Бир азырақ апыр-топыр,
Болды-да тезден басылды,
Шырпы шақса биреў жатыр.
Атқанды услап тас қылды.

Наған атқан усы сақшы,
Буларды өлтирмек болып,
Ол атқаны болды жақсы,
Өз жолдасы қалған өлип.

Партизанлар аман-есеп,
Еки жаўды алды байлап,
Бири Гюнтер, бири Хусен,
Ал екеўи қалды жайрап.

Аўзын танып серреңдетип,
Екеўин байлады қатар,

Шырмалыпты ўақты жетип,
Гюнтер – де бар, Ҳусен – де бар.

Сезип, куўанғаннан Аяп,
Жүрек толқып кетти тасып,
Ўақыт – та жоқ баўырын таяп,
Көрисийге кушақ ашып.

Өзбек Адхам кести көрип,
Аяқтағы шынжыр торды,
Кескир эсбап сақлап жүрип,
Қырыққан ҳәтте оннан зорды.

Гюнтерди ол серенелетип,
Бир ийнине қағып салды.
Ҳусенге – де „ҳүрмет етип“
Ғалымжан арқалап алды.

Аяп достын сүйестирип,
Павел – да тез жүрди шаққан,
Бир соқпақтан сайға кирип,
Тасаланды душпан жақтан.

Еситиўден қурал сестин,
Шуўлап душпанлар ат шапты,
Бола қалды астан-гестен,
Даўрығысып мылтық атты.

Өзли-өзи жанып-күйип,
Шағаладай шуўлап атыр,
Өз жағының сғы тийип,
Бирешеўи сулап жатыр.

Партизанлар жүрип қатты,
Өзектен – де аман өтти,

Жаўдырып тез гранагты,
Көширди — де уайран етти.

Иван, Марьялар қосылды,
Қайық әкеп күтип турған,
Қыздың кеўли — де басылды,
Жүрегинен кетип әрман.

Марья менен Аяп бирден,
Сағынышта көриседи,
Өткеннен соң кәўипли жерден,
Гүррицлесип жүриседи.

Жолға шығып Аяп миңди,
Таяр турған жалғыз атты.
Қол таңыўлы еки бенде,
Мантаңласып келе жатты.

Жерге жақты нурын берип,
Ай сәўлеси жарқырады,
Шадлыққа болғандай шерик,
Алтын жулдыз жалтырады.

Таўдан төмен атылады,
Гүмис булақ сынқылдасып,
Сайрасалы, шақырады,
Түрли куслар жуўқылдасып.

Ертеңине болмай ҳеш булт,
Жадырап кетти нурланып күн,
Майданшаға жыйшалды журт,
„Суд болады, десип, бүгин“.

Халықтып кеғи күшли толқын,
Басып өтер ҳарам шөпти,
Гюнтер, Хусенлерди сол күн,
Атылуўға ҳүким етти!

Өтти ўакыт, келди гезек,
Самолетлер қаплап көкти,
Жаўынгерлер қурал гезеп,
Қүдиретли күш келип жетти.

Танк, пушқа қатарласып,
Қатюшадан атылды оқ,
Жаўлар дүркиресип қашып,
Кетти ығын-жығын топ-топ.

Бирим-бирим тазаланды,
Елдің аўыл қалалары,
Халық алдында жазаланды,
Фашистлердің малайлары.

Эй, оқыўшым, героїларым,
Сорап бәлки қайда дессең,
Көп ишинде көр оларды,
Қосылысты аман-есен.

Гүреслерин даўам етти,
Қолларына алып қурал,
Алға қарай жүрип кетти,
Арасында Аяп—та бар.

Сол кетистен жаўды айдап,
Талай қалаларға барды,
Берлинге—де қадап байрақ,
Фашистлерден алды арды.

Небир қыйып кәўипли жерден,
Бул—да аман-есен өтти.
Өңирине толып орден,
Мурат-мақсетине жетти.

Желиккен жаў айға шаўып,
Масайраса өши бардай,

Ақыры өз пейлинен тауып,
Қаңсылады қасқырлардай.

Қапхорлардың эламаты—
Пыт-шыт болып, жайнады кун,
Мине, бул—да кәраматы,
Уллы Октябрь байрағының.

Э П И Л О Г

Темада көп тәрннлессен, жырласаң,
Тәбнйғатты жанландырған дүпьясаң,
Өмир ушын гүрес сазы жаңғырған,
Уақыяның түбн терең ойласам.

Қу уанышқа талай қайғы қосылған,
Көшкен булттай серпилгенсоң тусымнан,
Хәзир мише бәри умыт болып тур,
Іебнр күнлер өткенменен басымнан.

Қаплаганда айшаланы сур думан,
Дослар болды жақты сепкен меҳрибан,
Жүрегине тынышлықты ориатты,
Умытарма кеткенннше дүньядан!

Ұападарлық тозбақ емес удайы,
Дослық нағыз рухымның қудайы,
Пушкиндей—ақ табынаман мен соған,
Көрсем достың шоқтай ысық шырайы.

Сөйтнп, қыял бундай исти толғады,
Көп жыл өтти сол уақыя болғалы,
Мәртннң нси халық аўзында сақлапған,
Еснткенде рухымды қозғады,

• Өз аўлымдай сайрап етгим шынында,
Азат болып қырық үшінши жылында.

Және гүлдей қоркемлігін арттырып,
Сән-салтанат орнап қалған Қырымға.

Көп симирдим, палдай ширин хауасы,
Этирдей-ақ бурқырайды гиясы,
Роман-Көш¹ көкке бойын созбақта,
Мен дегендей жүз әсирдің гүясы.

Арзыгүл қыз суў жағасын кешип тур,
Үлкен айыў теңизден суў ишип тур
Түслигинде бір нәхән дәў түшерип,
Көлеңкеси этирапқа түсип тур.

Бирақ анық қарап турсам тексерип,
Тәбийғаттың өзи қурған естелик,
Елдің жаңа салтанатын көргенде,
Бурынғының бәри қалған ескирип.

Көрдим барып Бақша сарай фонтанын,
Герейлердің² қанлы қылыш, қалқанын,
Билдим сонда қасқырлардай мал талап,
Урлық пенен сулыў таңлап алғанын.

Бір заманда түрклердің фираты³,
Ел шабыўда мәлим болған „гайраты“,
Желиккеннің хұррелерин ушырған,
Ушаковтай батырлардың айбаты.

Не хәдийсе болмады бул Қырымда,
Қырым ушын талай қанлар бурында,
Төгилипті,

Қурбан болған не жапаң,
Елди, халықты азат етиў жолында.

1. Роман-Көш—Таўдың аты.

2. Герейлер—ески замандағы Қырымды бийлеген ханлар.

3. Фират—теңиз урылары.

Келдик-те бир естеликтің қасына,
Гүл усынып қурбанлардың басына,
Турған ұақға, зуұлап келип тоқтады,
Бир қыз миңген сулыұ жеңил машина.

Шығып гөззал сүп-сүйкімлі түс пенен,
Гүлин қойып сәлемлесті бизбенен,
Бир азырақ турғаннан соң танысып,
Аұылластай нйкемлестік қызбенен.

Аты-жөнін сорастырсақ сулыұдың,
Студенти болып шықты МГУ-дің,
Жарқып жүзлі алма мойын, қәлем қас,
Ардақлысы болса керек бирсұдин.

Бизлерге-де ара-тура көз тигіп,
Естеликке қарай берди ыптығын,
Бир ұақытта нәзер етін қарасам,
Көзінен-де кеткен екеп жас шығып.

Мәхәлинде салып жаўға ұайранды,
Елге қурбан болып жанын қыйғанды,
Зияратлап келген екен,
Бизлерге,
Айтып берди соның бирп Иванды.

— Халықтан туұдым, халыққа хызмет етемен.
Жаным саұда елдің арып күтемен,
Нәмәрт болып жасағанша, дүньядан,
Мәртлік пенен қурбан болып кетемен-

Деұшн еди, айтқанлары ядымда,
Сондай ерлер турған мынаұ алдында, —
Деп бизлерге түсіндірди жас гөззал,
Шағырайған шаңқай түстің шағында.

Дәслеп соннан таныс болдык биз бастан,
Ұақыяның бәрін айтты қыз бастан,
Уәде бердим: Кларажан сөзинди,
Қалдырмаспан кітап етп жазбастан...

Аяп пенен яр дос едик бұрыннан,
Хабарым жоқ бірақ бұндай сырынан,
Павел менен Кларалар тәриплеп,
Соннан кейін орын алды жырымнан.

Аяп айтты текте барып келгенип,
Көрген едим өңірінде көп орденип,
Мен билемен Марья менен қосылып,
Жаңа жердің атланысында жүргенип.

Басшы хызмет атқарып жүр ол жақта,
(Өткен жылы болдым сонда қонақта).
Марья жеңгей агрономы совхоздың,
Анасына келип-кестер хәр ұақта.

Клара-да алып турған хаг-хабар,
(Жас болса-да өскен күнлер ядта бар).
Аўыр халда жалғанысқан жүректің,
Ыссылығы өмің ише сақланар.

Павел завод директоры бұл жақта,
Адхам менен Ғалымжанлар уақта,
Ферганалы, Көкше таўлы болса-да,
Тәғдири бир, жүрек жақын бірақ-та.

Талай сыннан өткен дослық айғағы,
Тең гүлленер қала, аўыл-аймағы,
Бир семья, Ұатан шерік, жолы бир,—
Көтергени Октябрьдің байрағы.

1951-1957-жыллар.

*Бул шығарманы мийирман
ана, туңғыш устазым болған Ха-
нымхан Төрмұрат қызына есте-
лик үшін арнайман.*

Автор.

МӘКӘРҢЯ СУЛҢҮ

ПРОЛОГ

Қарасам мине тикжарда турып,
Қыялды сонша тартады неге:
Жулқынар Жәйхун ылғалды урып,
Қуындай ыққа ағылар кеме.

Бириңң изин бирсұн қуўған,
Ойышы қыздай таўланар ағыс,
Ағыстан мыңсан ийримлер тўўған,
Доланар жасыл кийинген жағыс.

Белгили сўўрет: көк-жасыл, ағы,
Өзгертпес дәрья әзелги гүрнн,
Келемен қайта, қарайман тағы,
Көргенмен талай буһнап хәм бурын.

Баяғы Жәйхун, бурынғы ағыс,
Жүз жылдан кейин көрсен де солай,
Әйемги гия, әйемги жағыс,
Қәдимги дәрья, қәдимги тоғай.

Мың-мыңлап өткен әспрден бери,
Таўыспас хаслан толқыған күшин,

Талай бир жанның қараған жери,
Жоғалтпас дәрья бастағы түсин.

Шынында солай емес-аў бирақ,
Мәңгилик болып көринер көзге,
Байқасам егер анықлап қарап,
Қас қаққан сағын ағысы өзге.

Бир дене болып турса да туўлап,
Ағыстың орнын ағыслар басып,
Нәубетин күтип келеди зуўлап,
Алдыңғы ағыс кетиўден асын.

Биреўи келип, биреўи кетип,
Ағылған ағым сездирмес өзін.
Издеги менен толады кетик,
Алдайды сөйтип адамның көзин.

Гия да гүзде қалады солып,
Жасыл шөп гүлlep, жайнайды бәхәр,—
Туқымнан өнп қайтадан толып,
Мысалы сондай аўыл хәм шәхәр.

Өмир де ағыс булқынған мудар,
Баяғы келбет, баяғы көрки,
Көрсен де қашан түп-түүел адам,
Қайғылы жылаў, шадлықлы күлки.

Көринген қыймыл көңилге таныс,
Ағылған ағым қайтпайды өрге,
Жылжыған өмир мысалы ағыс,
Не ҳасыл дене қосылды жерге.

Биреўдин орнын басады биреў,
Тоқтаўсыз ағым аспанның асты,
Туўылған бөпек-өмирге гиреў,
Қаррылар кетсе, қалдырып жасты.

Нәўбетин өтеп кетеди тағы,
Шалқыған өмир-өткинши қуйын
Күлсе де қарап дүньяның бағы,
Мийманның узақ турмағы қыйын.

Көшеди кәрўан тоқтаўсыз зуўлап,
Толады орны тартса да қурдым.
Қурдымға кетсе әдепки әўлад,
Кейинги кәрўан билдирмес орнын.

Толқынлар туўлар оннан да бетер,
Бар еди атам, бар еди бабам,
Бабамның ойын әўлады өтер,
Гезегин берип кетипти маған.

Өзим де гезек беремен жасқа,
(Көринер ҳеш ким кетпеген болып)
Бул дүнья солай дүзилген баста,
Жердеги адам дәрьядай толық.

Өр көнил патша, айбатлы батыр,
Бәрин де жулқып тартыпғы қурдым,
Мыңлаған қала сүлдерн жагыр,
Арасын қаплап Жәйхунның, Сырдың.

Тарийхы-теңиз Жәйхунның, Сырдың,
Туран деп бурын атапты атын,—
Түркестан екен бул ата журтым,
Жутыпты сансыз өмирдин татын.

Көрипти қанша желиккеп жаўды,
Жарқылдап найза, сартылдап қылыш,
Неше бир сапар жеңис те таўды,
Билекти бирақ талдырған урыс.

Ахурған талай қоныстан тайып,
Қаңбақтай елди айдапты самал.
Әйдәрха жаўлар зәхәрин жайып,
Ақырып келип стипти қамал.

Залымлық сирә қурталмай елди,
Перзентлер өсти анадан дөрөп,
Минекей жаңа дәўранға келди,
Сандығын сырдың ашпағым керек.

Әсирден әсир қызылқум шөлин,
Қақ жарып сансыз ағылған кәрўан,
Өзиниң көрип, еситкенлерин,
Бирине-бири жеткерип барған.

Неше бир сөзлер тарады елге,
Аралдан ескен самалдай болып.
Өтипти сансыз ақыллы ер де,
Сөзлери-тири, қалса да солып.

Қәстерлеп ятта сақладым бирин,
Жаныма азық сезилди маған.
Өрмегин тоқып әсирлер бұрын,
Жүректің сазын шертипти бабам.

I

„Арал әтирапындағы бұл саҳра қәўимлериниң бирлигинен қарақалпақлардың өз алдына толық халық болып қәлиплесиўи VIII-IX әсирлерде басланды“ (Тарийх бетлеринен).

—Бағдат деген шәхәр,—дейди бирпара,
Сол қалаға хәкнм екен Дәўқара,
Ғәзийнеси-тилла менен зер лейди,
Малларына толы болған таў-дала.

Қызылқумда қойы менен түйеси,
Шапқыласқан жылқы менен бийеси,
Көл бойында қумырысқадай қара мал.
Бір Дәуқара-барлығының ийеси.

Шын, Йопан хәм Хиндистанда кәрұаны,
Жалтылдатып сүрген неше жорғаны,
Алақайыс, жипек жона, алтын ер,
Сулыұ сүйип шалқып өткен дәўраны.

Есигинде хызмет еткен мырлап қул,
Булақ болып келип турған зырлап пул,
Кәрұан менен саяхатта ел гезип,
Ара-тура кеткен екен жыллап бул.

Бір жағынан саўдасын да үлгерип,
Бір жағынан танысалы ел көрип,
Жаслайынан шатыраш ойын үйренген,
Билгенлерге аянбастан пул берип.

Үйренген соң мише усы әдетти,
Ойын менен көңлин бәрхә шад етти.
Шын, Йопан хәм Хиндистанның елинде,
Талайларды гапжылдырмай мат етти.

Ғеш биреўди келгирместен қайымға,
Қайда жүрсе ыптық усы ойымға,
Буның менен хәл сынасар шықпапты,
Жәйхун, Сайхун, Зерабшанның бойында.

Сынасқанды жеңип шығар, шар жықпас,
Байлығына ғеш биреў де пәр шықпас,
Дәуқараның бар тағы бир байлығы—
Мал-дүньяның барлығынан артықмаш.

Болса да ол перзенттен тек бир қызы,
Сол-иргениң жарқыраған жұлдызы,

Гүл көркине тең келмепти ҳеш бенде,
Буннан артпас бейиштин де ҳур қызы,

Байлық ушын жомәртлик те бир сын-ғой;
Туўылғанда берген екен қырық күн той.
Ат шаптырып, алтын губбақ аттырып,
Сарп стипти бир мың жылқы, бес мың қой.

Хәмме халыққа палаў тартып, мал сойған,
Ғәрип-қәсер мәпленипти сол тойдан,
Жасы үлкен уламалар жыйналып,
Перзентине Мәкәрья деп ат қойған.

Өсе келе журт таңланды сыртынан,
Дара шықты ели менен журтынан,
„Болар бала бес жасынан белгили“,
Мин табылмас шырай менен қулқынан.

Төрт жасында үйренипти ҳәрипти,
Бес жасында китап оқып берипти,
Алты жаста мәни берип „нәҳийге“,
Шәкирт болып улықларға ерипти.

Алымларды алдыртыпты алыстан,
Араб, парсы, қығай, йонап, орыстан.
Он муғаллим оқытыпты бир қызды,
Хәр бир устаз өз пәнине жарысқан.

Қыздың зейни таң қалдырды халықты:
Жети журттың тилин билеп алынды,
Жетер жерде китап қоймай ақтарып,
Илим менен көрген екен жарықты.

Оқып жәбир, пәләкияг сабақты,
Билім менен өсирипти қанатты.

„Калийланы“, „Шахнаманы“, „Кабусты“
Оқығойса, киршик қақпай таң атты.

Юсуп пенен Зилийханың дэсганы,
„Лэйли-мэжнун“ киби талай қыссаны,
Оқығанда ой толқыны шарықлап,
Жердің жүзін гезип жүрди жас жаны.

Жүрек нуры сәўлеленди бийик дым,
Минсиз соққан тутқасындай ийиктиң,
Еки көзи жарқылдаған от болып,
Лаўлап турар жанарындай кийиктиң.

Бурымлары таўдың кара жарындай,
Ақ денеси қысғың таза қарындай,
Узын бойы дийдарына қонымлы,
Хұр Қырымның өскен сәрүи талындай.

Мыйық тартса жалт-жулт стип дүр тиси,
Шырайына-шырай қосар күлкиси,
Күн нурындай уялтады көзлерин,
Тикке турып қарай ғойса бир киси.

Тәбийаттан келтирилгел сый анық,
Хәмме сулыў келтирилсе жыйылып,
Лэйлә менен Зилийхалар болса да,
Турар еди Мәкәрьядан уялып,

Байлық қызды есиртпеди, битим көп,
— Кел құрдаслар қыдырайық, жүриң-деп,
Хеш жарлының қызын төмен санамай,
Тең көреді кушақ ашып, күлимлеп.

Жәмленисип барар гейде бағына,
Шомылады терең ҳаўыз жағына,
Көлде жүзген ақ куўлардай таранып,
Гүл ишинде сайран етер тағы да.

Өзи сондай көркем өскен гүл еди,
Дацкын жасган пүткил Туран биледи,
Мыңсан жигит сырттан ашық болса да,
Айттырыўға даўамады жүреги.

Кийингени-ылгый ҳасыл мапарман,
Бул гөззалды яр тутқанға не әрман!
Бай бир күни мың түйеге жүк артып,
Мәкәрьяны қалдырмапты сапардан.

— Көер көзим, мәпеледим, тербеттим,
Дәмин таттың илим деген шербеттиң,
Мениң менен қыдырып қайг ел көрип,
Он жетиге жасың келип ержеттиң,—

Деп қыялын айтып берди биримлеп,
— Жақсы құрдас болса ертип жүриң,-деп,
„Қуп “орнына алтын сырға жың, етип,
Әдеп пенен жалт қарады күлимлеп.

* * *

Таң сәхәрден ел қоразы шақырды,
Мәзиндерде азан айтып бақырды.
Қызыл нарға бөгенекше орнатың,
Төбесине құрды ала шатырды

Жыйналғандай гүздің алтын қырманы,
Жаңландырып сырнай менен нуғраны.
Жоллық берип қуўанышлы тилекте,
Ҳақ жол ушын узатылмақ кәрўалы.

Сыңғырласқан тиллә хәйкел, өмирмоншақ,
Жылтыр шытақ, алтын шашбаў, зер шашақ,
Ҳалқа сырға, әребекли қызлар жүр,
Көк саўырлы жез өкшелер жер қашап,

Булғай дөнип арқасында бурымы,
Теңге шашпақ жеңгелердің ырымы.
Секирип жүр желкилдескен айдарлар,-
Өспиримлер жаўдырасқан гулымы.

Кемпирлер жүр: алып кет,-деп дуўамды,
Мәкәрья қыз сапарына куўанды,
Ери кенде ермек ушын минер деп,
Нар қасына алды жорға ғұнанды.

Кәрўанлардың қоңыраўы қағылды,
Нарлар алға жылыслады, ағылды,
Теңиз бойлап, Каратаўды жағалап,
Қуяс пенен куўалады сағымды.

Кәрўан басы жер төгесин қолайлар,
Елде қалды тилек айтып талайлар.
Бара-бара жасырды өз бойларын,
Шәхәрдеги мунар, мешит, сарайлар.

* *
*

Құйын уйтқып хәп жыланға уқсап тап.
Шыйратылып озып өтер қустан да,
Жалтылдаған күн сәулесин қушақлап,
Жердің шаңын ала қашар аспанға.

Шапшып ойшап ақбас толқын ишинде,
Жалтырап тур теңиз арқа батыстан.
Шаңқылдасқан шағалалар үстінде.
Үйрек, ғазлар ғаңқылдасар алыстан.

Бежирейген биргазанлар дизилип,
Әудийисер ығып жүрген атаўдай,
Бир-бирине басын қағар сүзилип,
Толқынларды ескермеген ацқаў дай.

Аппақ куўлар қанат қағар сынқылдап.
Шыңқобызға қызлар шерткен намаша,
Өпспеклер басын ийзеп мыңқылдап.
Көклем көрки-өз алдына тамаша,

Төбешикке жылыслады бийиклеп,
Үлгірлер тур ауызын ашып жайындай,
Дүркирескен қулан менен кийік көп,
Дәуқараның өрис толы қойындай.

Дизбекленген нар түйелер сабылып,
Бийшаралар қалды қанша азапқа,
Неше күнлер, неше түнлер жамылып,
Жүкли кәрұан санар тартты узаққа.

II

„Қарақалпақтардың рузигершилигинде саў-
да зэр әхмийетке иіе еди... Қарақалпақлар
мынлаған түйелерге жүк артылған кәр-
ванларын Россияға да жөнелтип турды“.

(Тарийх бстлеринен.)

Еменли қайың ырғалып өскен,
Қарағай бийік бултларды тескен,
Сирескен калың орманлы тоғай,
Гей жери-шәхәр, орасқан сыбай.

Қаладан өтсен, тағы да орман,
Гей жери-ауыл, гей жери-қорған.
Шалқыған дәрья, бурқыған ағып,
Туұлайды Едил дабылып қағып.

Тамырдай тарап ығқыған сала,
Дәрбентге бәлент бир уллы қала.

Дәрьяда гирес ағылған қайық,
Көлдеги қуғдай қанатын жайып.

Жел менен ойнар желбиреп желқом,
Зуўлаған ағыс соғысқан толқын,
Сермейди ескек биреўлер ыққа,
Жүклерге толы кемелер лыққа.

Биреўлер кетер өр жаққа қарай,
Салдаўлар тартып оғыз-қырық малай,
Шомылып жазда моншақтай терге,
Ушанлар сүйреп жылысар өрге.

Бир жерн-көпир, бир жери-дарға,
Жолларда зырғып телеген арба,
Булқынған бедеў шапқылап басып,
Басларын нуқып баратыр асып.

Қайнаған өмир, быжнаған адам,
Дәрьядай тасқын хәрекет мудам,
Шәхәрдиң иши созылған көше,
Биреўи-дуўры, биреўи кесе.

Төсепти шебер шағырлы тасты,
Айнала гилец орманың асты,
Көшелер шети жап-жасыл дарак,
Мәкәрья турар ынтығып, қарап,

Ш хәрдиң турқы-шоққыдай бийик,
Мунарлар тұрған куясты сүйип,
Алғынлы гүмбез, жарқырап сарай,
Бойларын созған аспанға қарай.

Сап тартып тұрған тиллалы жайлар,
Жармөшке толы дүканлы байлар,
Қамасар көзлер мың түрли затқа,
Саўдалар гүжиң кетип тур қотқа.

Арзамас дейди шәхәрдин атын,
Дәўқара байдың апарған затын:
Қаракөл, жипек, гүриш, қуў пәрин,
Ғалы, жүн, тери-қалдырмай бәрин,

Көриўден жылдам жыйналып халық,
Азайтты кем-кем таласып алып,
Қайырлы саўда шалқытты байды,
Қонақ үй еткен бир ҳәсем жайды,

Қызына унап орыстың жери,
Үйренип қалды келгеннен бери,
Унатты буңда елинің салтың,
Жат көрмес жанды орыстың халқы.

Мәкәрья қызда келбетли тулға,
Кулаққа таққан халқалы сырға,
Алтынлы шытақ жарасқан жасқа,
Сәўкеле-маржан жалтырап баста.

Шығады гейде салтанат дүзип,
Дәрьядай таза ҳаўасын жүзип,
Дослары менен егеди сайран,
Көргенлер сырттан болады ҳайран.

Бир күпи турса сол қонақ жайда,
Бир орыс қызы болыпты пайда,
Узатқан екен нонанлы қызды,
Мәкәрья менен татысты дузды.

Бирине бири көринди ысық,
Алысты әлпи қолларын қысып,
Отырды бираз булғарша сөйлеп,
Саўғаға берди шатыраш көйлек:

Тоқылған қоса жипек хәм пахта,
Түр-түсін мысал шатыраш тахта.
— Усыпдай тауар шығады қайдан?
— Людмила қарап болды да җайран.

Иркилип турды уялып алмай,
Жалынды булда изинен қалмай,
— „Подарка моя“, -орысша айтты,
Сонлықтан ол да пикирден қайтты.

Шатыраш көйлек оған да унап,
Кийгизди досты беллерин қынап,
Биринің бири жүрегін билип,
Дәлкек те айғып, сөйлести күлип,

Мәкәрья жаста алғанда билим,
Үйренген еди орыстың тилин,
Жатлығып кем-кем болыпты қанық,
Пикирин толық билдирди ашық.

Хәр бири билген гәплерин айғып,
Людмила үйге кетсе де қайтып.
Келип те турды қурдасын қыймай,
Өзи де саўға әкелди сыйлай.

Қатнасып жүрди еки-үш күнде,
Гей-гейде қонып, жағады түнде,
Бир күн келди телеген алып,
Шомылып қайтты дәрьяға барып.

Людмила билди Мәкәрья жайын,
Айтпады өзи жарлысын, байын,
Мәкәрья оның турмысын сорап,
Миясар көрмес бериўге сорақ.

— Бул жерден зәрре тек узағырақ,
Үйиме мийман болыңыз бирақ.

Таныссын Сизге бизиң де ирге,
Кәнекей атаң барғанда бирге!

Деп мирәт етти достына талай,
Мәкәрья бирақ узаққа қарай,
Кетпеди өзи, урықсат алмай,
Көрермиз бенен жүр еди бармай.

Людмила бирде айтыпты буған:
— Паромон деген бар жалғыз ағам,
Асты тек быйыл жигирма жастан,
Көңили-дәрья, жигери аспап.

Кишиге-үлги, үлкенге-шырақ,
Жақынын мақтау-айыплау бирақ.
Илимге қанып теңизин жүзген,
Мақтайды хәмме басқа да бизден.

Ойнаса егер шатырыш ойын,
Қалдырмай утар Едилдің бойын,
Талай бир жанды жеңгенде утып,
Қуўандық бизлер мақтаныш тутып.

Таңлапты оны сиз берген көйлек,
Былай деп айтты таңланып сөйлеп:
— Тоқыған буны қайсындай шебер,
Шеп болмас еди көриссем егер.

Ериси—жипек, арқауы — пахта,
Нағысы нағыз — шатыраш тахта,
Билгенге қымбат—көйлектің қуны,
Шеберлик пенен тоқыған буны.

Шатыраш шайы—келіскен сәни,
Сызығын қара, бар үлкен мәни,—

Деп оның сонша ықласы кетти,
Саўғаңыз мени абырайлы етти!

Анам да көрди таңланып қарап,
Сизди де сырттан қояды сорап.
Айтып бер достым, көйлектиң сырын,
Сизлерде шатыраш болған ба бурын? —

Деп бираз сөйлеп, берипти сорақ,
Күткендей жууап тигилип қарап,
Құндыздай дөнип жүзиктей қасы,
Жел менен ойнап алтындай шашы.

Ақтарды солай иштеги сырды,
Мәкәрья бираз ойланып турды.
Анардай дөнип құбылды түси,
Сәдептей аппақ жарқырап тиси.

Екеўиннің де жүзлери жайнап,
Көзлери турды күлнмлеп ойнап.
Уялып зәрре турды да тоқтап:
— Саўғаны бийик асырдың мақтап.

Үлкейттиң достым асықтай затты,
Турмайды сирә мақтаўға қатты.
Сиз айтқан сөзге уялып турман,
Сизлердей досқа жаным да құрбан.

Үйренген едим ананың жолын,
Тоқылған шатыраш — өзимнің қолым.
Кийеди бизде шатыраш көйлек,
Атын да оның атайды сөй деп.

Ұлықлар ойнар шатыраш ойын,
Естелик болсын деп еди ойым,
Сүйкімли саўға еткенмен досқа,
Мәни жоқ онда усынан басқа. —

Деди де достын қушақлап сүйди.
— Ал енди оны қояйық,—дейди.
Жетиклеу билсе орысғын тилин,—
Өзинне үлкен сапады билим.
Хәр күни гилең сөзликлер жазып,
Жыйнады кем-кем билимге азық.

III

Гәпти енди шубалтпайық алысқа,
Оңашада ушырап қалған еки жас,
Түн ортасы, жарқырап тур паныс та,
Қыз хәм жигит ойнап отыр шагыраш.

Жақын жайда гүбирлескеи дауыслар,
Буған келип хеш бир селтең берилмес,
Ойында да ышқы менен намыс бар,
Қолдан келсе хеш бир адам жеңилмес.

Айдай ашық терезениң ишинде,
Жипек самал желпип өгер бетлерден.
Шешек агып жазғы түнниң кешинде,
Жупар гүлдиң сап хауасын жеткерген.

Қыз жигитке көз астынан қарайды,
Қаршығадай қыялланған наз бенен.
Ууылжыған полат дене, шырайлы,
Тау бүркиттей жигит отыр қыз бенен.

Бир-бирине мыйық таргып күлимдеп,
Уялшақлау қыямайлап қарасқан.
Ара-тура:—Ал енди Сиз жүриң—деп.
Әлипайым сөзлери де жарасқан.

Қалайынша гезлести бул еки жас,
Орыс жигит, Азияның дилбары,

Екеуі де жарасықлы қалем қас,
Бір-бирінде көзлерінің қумары.

* * *

Әуелден жигіт баслап шағырашты,—
Жүрестің нөкер менен алдын ашты.
Биреуін қыз да қарсы айдағанда,
Кейінгі алдыңғының ізін басты.

Зымырап аға әскер алға асғы,
Душпанның нөкеріне араласты,
Қыздың аты қыялап секиргенде,
Жигіттің сәркәрдасы тура қашты...

Солайша кете берді гүрес қызып,
Жорықтың биреуінен бири қызық,
Ат, топ хәм аламанға лыққа толы,
Сауашқа майдан болған ала сызық.

Қозғайын енді гәпти сөз басынан,
(Оқыдым бұрынғының жазбасынан),
Бұл жерде Мәкәрьяны көріп тұрсыз,
Кәпелімде биреулер жеңеди деп.

Бай жүрген ойыншы—тек „мен еді“—деп,
(Өзінің де тилеклес көмегі көп)
Ойлаған емес еді хеш ұақытта,
Қалай шағыраш ойнады қыз басынан?

Өз елінде мақтасар бұл жетикті,
Хап менен беклерге де үйретіпті,
Ойнауға хеш бір жүрек дауамастан,
Дәуқарапың алдында ийбетіпті.

Қызып кетсе ойынға өлі қумар,
Мардыйып отырады тасып димар,

Әуелден өз-өзине исенгендей,
Ойынның ақырында жеңип шығар.

Келген соң да Арзамас қаласына,
Ұақыт тауып саудаһын арасында,
Талай менен шайқасып, күш көрсетип,
Тамаша таң қалдырды ырасында.

Соңлықтан, өз көңилин әйледі шад,
„Шатырашқа жетик“ деп көгерді ат.
Әттең бірақ жас ғана орыс жигит,
Буны бир күн сулқыйтып етипти мат.

Қайталаса тағы да утты саспай,
Бул намыс Дәукараға тийди тастай.
Жауқылдап жүретуғын ашық минез—
Булт болып түнерипти қабақ ашпай.

Уқсайды шаршап-талып болдырғанға,
Ауырыў-уўыз-уыйып талдырғанға,
Өзине бундай тәсир етпес еди,
Урыға алтын-зерин алдырғанда.

Гезлестирди усындай пагыратты,
Дуз-дәм татпай еки күн үйде жағты.
Мәкәрья айтпаса да билген екен,
Атаның мийзамынан оқып хатты.

Әлпинен—ақ бул истиң бәрин сезген,
Соңынан сорастырып билди тезден.
Қолына китап алып оқып берди,
Бурындары жазылған нақыл сөзден:

„Жеңилмес адамман—деў мақул болмас“

„Утылса, өзин хорлаў—ақыл болмас“.

„Адам гейде жеңеди, жеңиледи.“

Дұньяда оқ өтпестей батыр болмас“...

Тымсаллап китап сөзүн билдирипти,
„Шахнамадан“ мысаллар келтирипти,
Еркелик назы менен, сөзи менен
Атасын шақак атып күлдирипти.

— Яқшы мен арсынғанды қойдым, — дейди,
Жүрегиме дәридей тийдиң, — дейди,
Шынында сонша неге ойлаңдым, — деп,
Дүр силкинип түргелип, кийим кийди.

Сонлықтан қыз қуғанды алақайлап,
Сонынан былай деди бир ис ойлап:
— Қәйтеди Сизди утқан киси менен
Сынассам бир сапарға өзим ойнап? —

Деген сөзге атасы болды ҳайран:
„Үйренди шатырашты қызым қайдан?“
„Ақыл жастан жыйналар“ деген сөз бар,
Бурыңғылар билген-ау усындайдан.

Я бир турмыс теңизин жүзген емес,
Бурыннан ҳеш бир елди гезген емес,
Үлкен менен шатырап ойнағанын
Ғеш ұақытта жүрегим сезген емес.

Тек ғана ақшамында жанып шыра,
Қызлар менен ойнасып ара-тура,
Ермек етип жүр ғой деп, көңил бөлмей,
Менсинбеген едим — аў буны сирә!

Мен енди өкинбейин оның ушын,
Ырайын қайтармайын етип қысым,
„Күш атасын тыңламас“ деген сөз бар,
Сынасын көре берсин ақыл күшин“ —

Деп ойлап, шақыртқан соң келип байға,
Жас жигит киргизилди аўлақ жайға.

Тулғасы Үристеңдей келип қалған,
Түси уқсас жарқырап тууған айға.

Жас болса да дәу менен алысқандай,
Айбатлы омырауы арысландай.
Күлимлеген көркіне жарасықлы
Сымбаты Юсип пенен жарысқандай.

Ұсыл бешпент кийинген сәдеп пенен,
Иси жоқ жыртақлаған әдет пенен,
Сөйлегенде далаға ылақпастан,
Мәнили гәһ айтады әдеп пенен.

Паромон деп билдирген еди атын,
Айтқан жоқ оннан басқа ұаслы-затын,
Дәуқараның өзи де ардақлады,
Хош минез, супайылық салтанатын.

Көрнүден—ақ ықласы кетип еди,
(Дәуқара орыс тилге жетик еди),
Тек оны шатыраштан утқанлығы,
Шамалы өңменине өтип еди.

Сонда да жүзи жайнап күлимледі,
— Бәрекелла, хош келдиң улым!—деди.
Әлли алысқан мазалы сөзлеринен
Ийнедей жатлық белги билинбеди.

Гей қарғларда әдет гөй—адам бақлау,
Хәтесин айтпай гейде иште сақлау,
Паромоннан қуртғай мин табылмайды,
Мәзи жаслық минез бар уялшақлау.

Көргенли өскенлиги аттан анық,
Аз болса да сөзине қалды қанып,

Мәкәръя периштедей жалт еткенде,
Лал болып қалды жигит естен танып.

Умытып жер—жақанды, дүпья-малды,
Бир от шарпып жүрегін қыйнай қалды.
Түс көріп оянғандай мең-зең болып,
Ес—ақылын күш пенен жыйнап алды.

Өскен қыз хеш ұақытта сағы сынбай,
Таранған Күншығыстың таұысындай,
— Сәлем, — деп анпақ тиси ашылғанда,
Лапызы сыбызғының даұысындай.

Жүзіннен сездирмеді ишки сырын,
Жигиттен хабары бар еді бурын.
Людмиланың ағасы екенлігін
Билип алды, басқасын қоя турың.

Атасы тайылады бөлек жайды,
Гей—гейде жеткізипти аұхат—шайды,
Екеуі алаң болмай ойнасып деп,
Өзі де қапталына жуұымайды.

Байдың тұрған үйінің еді қасы,
Басланған усылайынша ойын басы.
Тық-тық стип гүмилжи еситилер,
Қыз, — жигит гезек—гезек көшкен тасы...

— Тағы да ойнау ұшын келемен бе?—
Депти жигит мінерде телегенге,
Перизат ынтық пенен қарап қалды,
Қос тулпар алға сүріп жөнелгенде.

— Қалесең, есік ашық хәр күн сайын,—
Деп ұзатып жигитті қалды байың.

Түн жарпында досларын жәмлестирип,
Аспанға шыңғытыпты малакайын.

— Шадлыман, шүкир!—деди көпке карап,
Кууанышка тартылды гүлгин шарап,
— Мәкәрья қыз жетикти жеңипти!—деп
Ауыздан ауызларға кетти тарап.

Хоширей мәнзереден алған бәхәр,
Көшелери жаңлаған хәсем шәхәр,
Мәкәрьяны үйиндей әлпешледи,
Жатсынып жүрсе де ол келген мәхәл.

Тилесе, не кереги табылады,
Әлбетте туўған журтын сағынады,
Сонда да ел сағынған сағынышы
Бундағы тамашаға бағынады.

Табылып Людмиладай неше құрдас,
Үйренип палдан татыў болды жолдас,
Көрмеген қызықларын көрнў ушын,
Қыдырып, көбинесе үйде турмас.

Ат жегилген телеген зымырап әсте,
Қоңыраўын сыңғырлатып келер кеште,
Қыз қуғанса атаға бәзи-байрам,
Гүманлы пикир сирә түспес еске.

Еске алмас қызының ержеткенни,
Ыссы самал жүрегин тербеткенни,
Ашық оты денени қаплап алса,
Пайдасы жоқ екенни емлеткенни.

Билмейди өз қызының әрманын да,
Сумлық жоқ пикирини қарманында.
Сезбепти Паромонның қарындасы —
Людмилаға қонаққа барғанын да.

Сайраплап жасыл орман кыры-- ойын,
Сазлар менен жаңгыртып дәрья бойын,
Ак билек сүйиклиге шырматылып,
Қайдан билсин жүргенин салып ойын.

— „Келгели еки айдан өтпн асып,
Мәкежан усы күнде неттиң азып?
Ел сағынсаң қайтамыз, шыда“ — дейди.
Байқамастан кеткепин қолдан қазық.

Бар дейдиги— базарға нәзер салыў,
Ўәжлерди қымбат сатыў, арзан алыў,
Байлығының ағылған булағына,
Дәрья қосып, Қарун бай бола қалыў.

Затларын қымбат десе, қымбаг сатты,
Арзан алды жүз түрли ҳасыл затты.
Қайтыўға мейил берип жүргенинде,
Гезлестирди шамалы патыратты.

Бай отыр мине өзи үлкен ойда,
Саўдадан көрген менен сонша пайда,
Жүректе бир азырақ күпतिकей бар,
Түнжырап қалатуғын усындайда.

Княз бенен гезлескен хош хабары,
Неге толық айтылмай бул сапары,
Тилиниң түбиринде түйиншиккелп,
Сандығы ашылмай тур оннан ары.

Неге дым толғанады ойға батып?
Дослары әллеқашан қалған жатып,
Симирип тартып турып, жаздырады,
Қурқур шылым түтнинин бурқыратып.

Паромон келип турган ара-тура,
Бүгин де отырыпты жанып шыра,

Гезек-гезек утады, утылады,
Булардың бир қыялы бар ма сирә!

„Не себеп терзелер илик енди?“ —
Деп ойлап, хәзир ғана гүдикленди.
Қапысына жақынлаў барыңқырап,
Тыңлап көрсә қулағын түрип енди:

— Жараландым түстим де жарыспаққа,
Ойында анаў-мынаў тарыссақ та,
Жүрегимди суўырып тутқан етип,
Кетейин деп турсаң—аў алыс жаққа.

Сырласып айттым барлық билгенимди,
Мат еттиң ойнағаным, күлгенимди,
Әмиримниң жәннети деп ойлайман,
Сениң менен гезлескен күнлеримди.

Сөзимде болмас мениң зәрре қылап
Үмитим сынған жайдай қалды кулап,
Сени көрип ажарым енген менен,
Бауырым түни бойы шығар жылап.

Сенде де пәк муҳаббат қозғалғанын
Шек қоймай, сезип жүрмен, абзал жаным.
Өзиме сенсиз дүнья—қараңғылық,
Мойындайман өмирим аз қалғанын.

Қыймайды атаң сени мендей жасқа,
Себсеби, ели—алыс, дини басқа,
Өзиннен де еситтим усы гәпти,
Бас ийсем де жалыныш кетер босқа.

Қандай бахыт—отырсақ күлип-ойнап,
Қамықпа бир азырақ ести жыйнап,
Соншелли өксигеннен не пайда бар,
Еки жанның жүрегін теңдей қыйнап!.

Дейди бул, қыз солқылдар бетти жаўып,
Сыртта адам барынан етпей қәўип,
— Маған да сененз өмир қараңғы гөр,
Қайтадан тирилтиссең излеп таўып.

Қыйнайды жүрек толы оттай әрман,
Күни-түн зор қайғыға шалығарман,
Излеп барсаң анамның мийрими мол,
Сырымды ашық айтып жалынарман...

— Өлмесем изиндемен!— десип еди.
Орғада жары ашық есик еди,
Хеш ханнан кәўетерсиз, қыз атасы,
Олардың хәмме гәпин еситеди.

Келе сала:— Тоқтат!— деп урысты да,
Шаппак болды әкелип қылышты да.
Аталық аянышы жеңип шықты,
Ашыўы суў серпкендей суўысты да.

Сезди ол қызға жигит унағанын,
Бурын хеш сыр билдирмей шыдағанын.
Ес енгели тап хәзир көрип отыр,
Қызының ең биринши жылағанын.

Сонда да месе тутпай көзлиц жасын,
Артынып— тартынды да бар дүньясын,
Ертеңине жел қуўған булттай көшип,
Атлап шықты шәхәрдің босағасын.

Күн батып қараңғылық болды алды,
Мәкәрья жылай-жылай көзи талды,
Людмила, Паромондай жан сүйерлер,
Кәрўанның көшкенин де билмей қалды.

Бай, қызын бөгенекке салып қойды,
Қыз отырды жүреги жанып, ойлы,

Соншама алып ушкан куўанышлар,
Арзамас шәхәринде қалып қойды.

„Бул журтқа енди қайтып келемен бе,
Жер алыс, дуўшарласпай өлемен бе?!
Хәр кимге ең сүйикли биреу скен,
Дүньяға адам болып дөрегенде.

Жасымнан палапандай қанағ қақгым,
Ержетип, сүйиклимди буннан таптым,
Егерде ски көңил жараспаса,
Адамға кереги не дәўлет—бақтың!

Ашықтың сести келмес қулағыма,
Өмиримнің үмиги қулады ма?—
Дегендей қорқыныш ой толқынлады
Қаналы қыз көңилинің булағына.

Тәбият қәхәри де келип қатты,
Аспанның асты гүўлеп, жалын атты,
Гүлдирмама кемпирди ашыу кернеп,
Төбеден даңғарасын даңғырлатты.

Көрўанлар қалың орман сағалады,
Дубелей жау бөридей қамалады.
Пәнт берип кегесең бе дегендей—ак,
Қара булт, жаңбыр менен сабалады.

Жаўратты гүздин түни болып қыстай,
Булт шабысып жарысты асығыстай,
Баратыр Мәкәрьяның көңили сайрап,
Кәпестеги бәнт болған бүлбил қустай.

Досларым, отырсыз ба қулақ салып,
Шадлыман жазғанымды көрсө халық,

Бул қыздың жай-жағдайы болды аян,
Қайтайық жигиттен де хабар алып.

IV

Паромонның сынған сағы,
Ойын бийлеп, кеткели,
Өзін беккем тутсадағы
Ырадасы жетпеди.

Басқа жаққа бурмақ ушын,
Қыялына дем берип,
Салған менен қанша күшин,
Жеңбек мүшкіл, меңгерип.

Көкирекке сыймаса да,
Ой толқышың азабы,—
Бир жағынан қыйнаса да,
Бир жағынан мазалы.

Сүйіклиси турғандай—ақ,
Көз алдында күлімлеп,
Нәзік көркі басған—аяқ
Елеслейди бирімлеп.

Сүп-Сүйкімлі қыз жылұасы,—
Қайғысына таяныш.
Соңғы күнги көздің жасы—
Естен шықпас аяныш!

Соны көріп кетип еди.
Жанып жүрек шоқ болып,
Өңменине өтіп еди,
Моншақ жасы оқ болып.

Жүрексинбей барыўға да,
Қалды қатты азапқа,

Хабаршысы Людмила да,
Кетип еди узаққа.

Жан сүйери кетип қалса,
Гөзлеп узақ қыяны,
Көп қайғырар еске алса,
Жигит шарлап дүньяны.

„Түби—терең, думанлы жар,
Асқар шыңның басында,
Айдай арыў Мәкәрья бар,
Паромонның қасында.

— Көп қыйналдық шаршап-талып,
Таў басына асқанда.
Қустай қанағ байлап алып,
Ушайын ба аспанға?

Я мынаў бир терең жарға,
Түсейин бе секирип?
Жүрегиме салды жара,—
Деп ецирейди өкирип.

— Жылай берме көп қыйналып,
Мени ұайран етерсең.
Сақ болмасаң, мий айналып,
Таўдан қулап кетерсен!—

Деген шақта, дүнья жүзин,
Қараңғылық қаплады..
Байланды да жигит көзи,
Перизатын таппады.

— Қайда кеттиң, даўыс берши!—
Сүренледі тынбастан.
Көрінбейсең маған ерши!—
Сес шықпайды дым ұаслан!

Олай-булай қармалақлап,
Табыў ушын асықгы.
Мың кәўетер ойды қаплап,
Жигит көздеп жас шықты.

— Даўыс бермей шыдадың ба,
Турып едің жақында,
Я тик жардан куладыңба,
Сыяр емес ақылға?! —

Деп жигиттің тарғылланып,
Есигилер даўысы,
Деми қысып, естен танып,
Туўлап қыял ағысы.

Жарқ етти де таўдың басы,
Қараңғылық тарады.
Бирге келген Мәкәрьясы,
Булг үстінде барады!

Бийик таўдың бас жарындай,
Жылжып самал өрине,
Қалай тұрған булг жарылмай,
Кәрамағ—па, пери ме?!

Қыз былғайды орамалын,
Сести жетпес кулакқа,
Көрди жигит қарағанын,
Ғайып болды бирақта.

Жигит жалғыз, панасыз тұр,
Бәленг шыңның басында“,
Шоршып кетсе, анасы тұр,
Гүмис кәттип қасында.

— Ғаплығасаң бунша неге,
Көп қысылдың, шырағым,

Көринди—ме ғарип әке,
„Жоғалдың“—деп жыладың?!

Көрмеп едим көптен бери,
Көзиңнен жас аққанын,
Сол—анаңның қорыққан жери,
Дениң саў ма, айт жаным?!

Деди ана жыламсырап,
Басын сыйпап еркениң,
Билдирмеді жигит бирақ,
Түсиндегі көргениң.

— Аўырмадым, жаман ойды,
Еске алма, апа,—деп,
Қыйналса да күлип қойды,
— Болагөрме қапа,—деп,

Шығып көрсе, күншығыстан,
Гүздің таңы сарғайып,
Қуяш нуры тумлы-тустан
Қызыл жаққан, ақ жайып.

Жым-жыртланып ұллы дүнья,
Тынышлыққа бөленген.
Шық жамылып гүллән гня,
Ғауа шаңнан еленген.

Жасыл дарақ өскен қалың,
Бир-бирине тиреліп,
Қораз көріп тауықларын.
Шақырады ширенип.

Сатырласып өтти жолдан,
Телегенлер ертелеп,

Қасқыр ийти келди жылдам,
Паромонға еркелеп.

Жүрип жигит маўқын басты,
Сап қаўаны симирип,
Сондай көркем аспан асты,
Қарап турды тигилип.

Еске алып қайталады,
Көргенлерин түстеги,
Түринен де байқалады,
Көкиректің искени.

„Мәкәрья да қарады ма,
Мени көрип түсинде?
Еле кетип барады ма,
Көшкен булттың үстінде!“ —

Деди де ол, — өз — өзинен
Адым атпай иркилди,
Ушқын ойнап от көзинен,
Мыйық тартып бир күлди.

Шынында да жалған деме,
Қыздың бәдәр кеткенин.
Көремен деп етер дәме,
Билмей истиң өткениш.

Бәлент тутып көкиректі,
Көрмек ушып сүйине,
Кешке қарай сапар шекти
Қыздың жатқан үйине.

Барғанда ол нени көрди,
Уйқыдағы түсиндей:
Қайта-қайта қарай берди,
Өз көзине исенбей.

Бурын көрген кисилердин
Хәзир бунда бири жок,
Я жанына усы жердиң,
Усағандай түри жок.

Мәкәрьяның жайында тур,
Саўдагери арабтын,
Жигит әстен билдирмей сыр,
Аң-таң болды карап дым.

Жаңа мийман өткир көзден
Гүдикленип қарады,
Сескенгендей, ол да әстен:
— Ким керек?—деп сорады.

— Излеп едим қыз қонақты,—
Деди жигит бөгелмей,
Саўдагер де ийнин қақты,
Билмедим—ғой, дегендей.

Кеткенлигин сезді анық,
Жорыттырып қыялды.
Турғанында иши жанып,
Көрді таныс ҳаялды.

Жигит оны билип жүрген,
Мунда хызмет еткенин,
Орыс ҳаял көрип бирден,
Айтты қыздың кеткенин:

— Сулыў жигит сезген едим,
Екеўиңнің сырыңды,
— Гүдеринди үзбе—дедим,
Серти беккем бурыңгы.

Дилгир болды келеди деп,
Етип еди көп дәме,

Қыздың сондай жүрегі пәк,
Айныйды деп гам жеме.

Қалдырды ол алтын жүзик,
Естеликтің саўғасы,
Кетпеуі ушын гүдер үзип,
Ұақ жүректің—гүуасы.

Көрисерсиз саламат,—деп,
Көңил аўлап тил қатты.
Берди қыздан аманат деп,
Жүзик пенен бір хатты.

Жигит қолға алады да,
Гәўхар қаслы жүзикті,
Қалтасына салады да,
Хат оқыўға қызықты:

ҚЫЗДЫҢ ХАТЫ

„Жаным жақын, жер шалғай,
Жүректің шері тарқалмай,
Көрмей кеттім қайрылып,
Әрманда болдым айрылып!
Сен келмесең егер деп,
Людмиланы келер деп,
Екі көзім төрт болды.
Хошласпай кетгү,—дәрт болды!
Мәканым қайда, ел қайда,
Биз жетеміз төрт айда.
Өртениі ғана барамаң,
Алдымыз қыс бораған,
Кетсин десең дәртимди,
Орынла айтқан сертимди!
Ұәделестик усында,
Хәлекленбе қысында.

Қар ериген мэхэлде.—
Атланарсан бэхәрде.
Барыў ушып жыраққа
Оңай да емес бирақ та.
Едилден арман өтерсең,
Ақ Жайыққа жетерсең,
Тулпарға қына басарсан,
Орал таудан асарсан,
Орын дәрья, Жем бойы,
Ырғыз, Торғай кең ойы,
Оппан да арман өтерсең,
Көк теңизге жетерсең.
Ол—Хорезм тенизи,
Бул емес ең изи:
Ат туяғын сабалап,
Тул теңизди жағалап,
Аралап елдің аймағын,
Сэйхүн деген дәрйиң
Ағымына жетерсең,
Атыңды жалдап өтсерсең,
Жаңа дәрья Жүзарық,
Қызылқумды қак жарып,
Ийрими тайдай туўлаған,
Ағыны желдей зуўлаған,
Жэйхунға қарай кетерсең.
Туран дейди жеримди,
Байсын дейди елимди.
Үстирг пешен Астыртым,
Жэйхунның бойы ел-журтым.
Жармышлы егис дала бар
Мыңлаған қорған қала бар.
Бағдатты ізлеп барарсан,
Сорастырсаң, табарсан.
Жүриў ушын ес көрип,
Жүзигим саған естелик.

Өлгенимше күтермен
Өмиримди қурбан стермен.
Егерде сен бармасаң,
Еки қолым жағаңда,
Әрман менен өтермен!“

Жигит оқып усы хатты,
Толқығаны байқалды.
От көзинен моншак атты,
Басқалардан тайсалды.

Қууанды ма, қыйналды ма,
Хатты тутьп қолына,
Басы гыр-гыр айналды да,
Түсип кетги жолына.

Келисер ме барағойса,
Тәўскелге бел байлап?
Қәйтер еди алағойса,
Өз елинен қыз сайлап?

Атасы да тегин емес,
Намыс ушып тарысқан,
Мүмкин барып бахыт көрмес,
Аспан-жердей алыстан.

Өмир бирақ олай емес,
Жаслық дәўран бир басқа,
Жулқып алыў оңай емес,
Еки жүрек жалгасса.

Хәли жетпес ҳеш күштиң де
Тойтарыўға үмитиң.
Болса егер жер үстинде,
Қарап қалмас жигитиң.

Биразларды гүл бахытқа
Жеткереди бул дәмс.
Адам улын ҳеш ўақыгта
Машақатқа қул деме.

Айралықтың оты жаман,
Қәдирданым халайық.
Геройыма қыйналаман,
Қызды таўып алайық!

Қашықласты соннан кейин,
Тәгдир ширкин мат етип,
Мен де бирге излессейин,
Қыялымды ат етип.

V

Жүкли парлар кеннен таслап қулашты,
Сонша мәнзил таўлы-таслы қыр асты.
Сүмбилениң ақырында жол шегип,
Мийзан келди, күн қәҳәри уласты.
Жәл өкпели ақырәптиң ишинде,
Дүбелейи аш қасқырдай шуўласты.
Далаңлықта омба қарға малынып,
Әўесектей сағыныпты қуясты.
Хәп жыландай ысқырысқан аязға.
Жолаўшылар мәртлик пенен шыдасты.

Қызылқумда гезлестирди қаўысты,
Келе-келе күн ырайы аўысты.
Қуяс нуры жаз күниндей жалтылдап,
Көл баўырлап күлимледи таў үсти.
Мәғәр болса арасласты елине,
Узақ-узақ қыйын жолды таўысты.
Көл кенары ырым-жырым ылашық,
Еситипти сүренлескен даўысты.

Сэрўанлары мише салып атына,
Дүсирлесип соған қарай шабысты.

Ат ойматып хәпзаматта барады,
(Жалт-жулт стер қапталларда жарағы),
Көз ушынан жаңа көрген адамлар,
Пыж-тыж болып тумлы-тусқа тарады.
—Неге бизден тым-тырақай қашты?—деп
Бул жумбаққа ҳайран болып турады.
Излестирип таўып алса биразып,
Жабайыдай үрпейисин қарады.
Қолларында қармақ пенен торы бар,
Қапталында кепше менен орағы.

Көл қасында мүлгип турған жалғыз тал,
Тал қасында қамыс пенен жекен сал,
Әсте-әсте жәмлеписти адамлар,
Сам-саз ғапа индемесген болып дал.
Жарқын жүзлі жас дегеннен наўа жок,
Бәри бирден ашпақ шапшылы кемпир-шал
(Арасында бирли—жарым нәресте)
Көплериниң кийимлери дал-дал.
Онша неге аянышлы түрлери,
Басларына түскен екен не ахўал?

—Сәлем берсек, қатыўланған жүз бенен,
Не себепли гәплеспейсиз биз бенен?
Бәримизде баласымыз адамның,—
Бир биреўден үмитлерин үзбеген.
Қайда кетти бул әгираптың жаслары,—
Жнигит деген, ҳаял деген, қыз деген?
Гүдикленбей, ата менен аналар,
Сыр шертиңиз жыллы шырай жүз бенен!
Алыс жолдан келатырған сарылып,
Жолаўшымыз елден хабар излеген,—

Деп Дәўқара мыйық тартты ақырын,
Айтып берди елиинде жақынып.
Аттан түсип қолларынан алысып,
Бежереди дәстүриниң макулын.
Узақ емес өзиниң де шәхәри,—
Усы жерден жетпис-сексен шақырым.
Адамлардың бундай болып турысы,
Алды байдың хуўшы менен ақылын.
Не болса да шоршынғандай бәле бар,
Елдиң душпан шығарды ма тақырып? !

Сүйсинди ме сәлемлескен жүзлерден,
Емиренискен жанға жайлы сөзлерден,
Ғаўырласып қоршап алды ғәрийшлер,
Қәпелимде кейиплери өзгерген.
—Шер тарқасын, сөйлесейик ашылып,
— Сизлер баслаң Өтемурат, Әзберген,—
Бир-бирине мирәтлесті ғаррылар,—
Аянышлы ушқын ойнап көзлерден.
Узын бойлы Өтемурат қария,
Гәпти қозғап айлаңдырды көп жерден:

—Дос сенсиз, үйимизге кириңиз,
Ат-жарақлы адам көрсек,—жннимиз,
Жолбарыстай сескенемиз жаў ма деп,
Кеширилсин хәте менен мннимиз!—
Деп буларға қамыс төсек төсетти,—
—Ылашықта өтип атыр күнимиз.
Анаў Бағдат шәхәрине жақышлаў,
Жасап келген халықлардың биримиз.
Бағ—дәскели бир келета ел едик,
Минс хәзир әпендедей түримиз!—

Деп қамықты сакалга жас жосылып,
Басқалар да епирейди қосылып.
(Дәўқаралар есигиўге ынтықты,

Шәхәриниң хабарына асығып).
Шағынғандай тоқтамады жүреклер,
Дауысларын бир-биринен асырып,
— Күрыдық-гой! — деп кемпирлер шу ұласты,
Блашықтың белдеуине асылып,
Ғарры тағы дауам етти сөзлерин,
Болғаннан соң бир солығы басылып:

— Ерик, шабдал жетилисип бағында,
Хәсеттеги истиң қызғын ұағында,
Көкше залым нөкер менен атланып,
Келе қалды шаңқай түстиң шағында.
Ат туяғы егинлерди унтады,
Бийдай қырман тоз-тоз болды тағы да.
Қалдырмастан аша туяқ малды да,
Дүркиретип айдап кетти алдына,
Бир ауылдың мал-дүньясын қопарып,
Бәдер кетти булағайды салды да!

Айдарлысын айдап кетти күл етип,
Тулымлысын байлап кетти гүң етип,
Көз тоймастай қарсыласқан ерлерди
Шалып кетти, өртеп кетти күл етип.
Көзлер көрди қыяметли күплерди,
Тилим жетпес баянлауға сыр етип!
Шайыр болсам ел көз-жасын тәрийнплеп,
Жазар едим таусылмастай жыр етип.
Таудай қайғы салмағының астында
Зорға жүрмиз ырыл-тырыл күнелтип.

Жаман скен көкиректең намысы,
Жау келгенде алауласып шабысып,
Аса менен бир душпанды сулаттым,
Мине мынау қолымдағы тап усы!
Кетпен менен ерлик етти мәртлерим,
Әттең бирақ курбан болды жарысы.

Жаў шыңғытып нәрестесин арыўдың,
Жутып турды гәўҳар дәрья агысы!
Еле мениң қулағымнан кетпейди,
Шырқырасқан балалардың даўысы!

Ел сыйлаған Өтемурат шал едим,
Жигитликтте дара өскеп тал едим,
Алпамыстай болмасам да жасымда,
Аты шапқан Қаражандай бар едим.
Хәзир мениң „ақ сарайым“ — ылашық,
Нап орнына шортан болды көрегим,
Жасым жетип, хәлим питкен шағында,
Төрт ұлымды мәдег көрип жүр едим.
Үши өлип, бири кетти қулыққа,
Халым мүшкил, ұайран болды жүрегим!—

Гириптармыз қап шашылған заманға,
Үш перзентим найзаланды табанда.
Тири кетип жалғыз Аяз баўырым,
Өлмегей деп еки қолым жағамда.
Мынаў Хәмира—барлығының анасы,
Аз қайғы ма менің менен буган да!...
—Еситсеңиз хабар бериң ата жан,
Бағдаттағы шәхәр халқы аман ба?
—Хабарым бар билгенлердің сөзинен,
Аман, бирақ булт дөһип тур оған да.

Көкше ханның ызасына не шара!
Мынаў бәри—тап өзимдей бийшара.
Улы, қызы, туўысқаннан айрылып,
Хәр бириниң жүрегинде мың жара.
Мүсийбеттиң дозағына шыдамай,
Келген соң да өлип кетти бирара.
Душпан еле шет-шебирден ел талап,
Арыўларын тартып алған, масқара!

Күшин топлап Бағдат деген шәхәрге,
Турған дейди хәзиринше жасқана.

Әдеп бастап тәрнйплейин Көкшени,
Усы елге келип бес жүз сексени,
Уры менен саидырақлар жыйналып,
Бес мың ләшкер болды дейди өскени.
Қорған салып Гәўхар дәрья бойына,
Қонысланып басып алған өкшени.
Нышапурда өз атасын өлтирип,
Мәлим дейди қызылбастап көшкени,
Бул елде де мәшхур болды халыққа
Жазықсыз көп геллелерди кескени.

Дәўқараға арнап қағаз жазыпты:
„Жибер әўел бир он жыллық азықты,
Бағынасаң шегарамды белгилеп,
Өзиң келип, қағып кет тез қазықты!
Қызыңды да қатынлыққа бересен,
Геллең кетер болсаң егер жазықлы!“ —
Депти, бирақ, қала басы жоқ екен. . .
Бул гәплерге байдың кәйпи қашыпты,
Тула бойы уў жутқандай дирилдеп
Гидирместен қайтыў ушын асықты.

Бас шайқалды:—Бүлинипти ел!—десип
Сөзди бөлди усы жерден шорт кесип,
Алғыс та жоқ, қайтыў ушын оқалса,
Келип қалған қап-қараңғы булт көшип.
Дүсир-дүсир тас буршақлар атылды,
Сатыр-сутыр қыян-гести жел есип.
Зикир салды уйқы-туйқы аласарт
Жуўғарада кетегоймай жөнлесип.
Ылашықлар қаңбақлардай домалап,
Зырылдады бир-бирше мингесип.

Ашыўланып аспан тобын атқандай,
Гүркиреді урыс ашып жатқандай,
Булт көрпесін ашатуғын түрі жоқ,
Усы жерге бар ыдысын ақтармай.
Ылашықтың түңлік пенен шыптасын,
Самал көкке шыңғытып жүр сақпандай
Ызың-ызың, шуўылды хәм сатырлы,
Жаўлар келип аўылларды шапқандай.
Хәммә бирден жалбарынды қудайға,
Гүна ислеп, өз пейлинен тапқандай.

Ойқан салып жым-жырт болды ылайсан,
Жолаўшылар қорықса керек қудайдан,
Ғәрийплердин көңлин алып жалпақлап,
Шүкир етип, қайтты бәри ырайдан.
Инам етип, напақалар қалдырып:
—Гезлесермиз арғы шети бер айдан,—
Дегеннен соң, ғәрийп көңли хошланды,
Адамзаттың бир дозағы мунайған.
Еске алсам жаўгершилик заманды,
Хәсиретине мен өзим де жылайман.

„Мама кемпир“ бийхаядай барқырап,
Күн күлип тур аппак түси жарқырап,
Шубатылып кемарындай аспанның
Жасын туўды қылышлардай жалтырап.
Марғулашың атласындай кубылған,
Жасыл, сары, қоңыр, гүрең, қызыл, ақ.
Қуяс патша жер жүзине сән берди,
Астында тур сондай көркем алтын тақ,
Өмирдин де ҳаўа киби райы,—
Жылаў, қайғы, күлки, шадлық, дәўлет — бақ.

Келер кәрўан көшкен булттай ағылып,
Киятырсаң мәканыңды сағынып,
Әшекөйли бөгенектиң ишинде,

Зер шашақлы мамық көрпе жамылып,
Елди ойлап, келгеніңе қуғансаң,
Ярды ойлап, қыйналасаң қамығып.
Аманбысаң, Мәкәрьяжан қарағым,
Нәйлаж болдың узак жолда жабығып,
Шайырлықтың әрұағына бас ийдим,
Ашықлықтың хәмирине бағынып.

Жорға қәлем, тақымыңды жазайын,
Жеткеремең сыян қалса азайып.
Еле узак атланыслар алдыңда,
Қанхор душпан алғанынша сазайын.
Кәрұанларға булдыр-булдыр көринди,
Қорғанының мунарлары шошайып.
Сүйиншиңге шерик болың оқыұшым,
Шәхәриниң дәрұазасын ашайық!
Шаршағанлар үйлеринде дем алсын,
Қыял минип дәс жолларға ушайын!

VI

„Киев князи Изяславтың өлими—барлық орыс
елинің хәм пүткіл қарақалпақлардың көзлери-
нен жас шығарды“.
(1149 жыл ұақыясы хәққындағы орыс шежире-
синен)

Қарақалпақ жат көрген бе орысты,
Тағдийрине Долгорукий болысты.
„Шадлығым – бир, қайғым – ортақ“ дегенде,
Найза менен Шыңғыс кескен қонысты.
Булағайлы әсирлерде адасып,
Бабам жеди қылшылдаған қылышты.
„Петр аға, Патровна қолла!“ деп,
Қушақ ашып көриспекке тырысты,

Үмитленди Россия елинен,
Көргөн сайын қанлы қырғын урысты.

Әрман етип, „келегойса—жан“ депти,
„Келин!“ деген сес жаңғыртты жер-көкти,
Қастып тиккен хаплар менен жулқысып,
Ерназардай мың сан курбан қан төкти.
„Бабам көрген Мәскеуім“—деп ыштығып,
Мухаббетли өмирлерин тәрк епти.
Халықлық оты өшейип деп турғанда,
Туұйस्कанның ләшкерлери жарқ епти,
Орыс келип, ақ жарылқап күн тууып,
Октябрьде ықбалымды ғарқ епти.

Уллы совет халықларына дәрекпен,
Мен де орыс бауырыма керекпен.
Оған деген қарақалпақ мейири
Әсир бойы өтип келген електен.
Мың жылларғы дослығының тамырын
Бабаларым шығармастан жүректен,
Талыққанда дәрман етип бойына,
Шынлық ушын әпсенелер дөреткен.
Бабалардың берип кеткен мийрасын,
Қосық пенен баянлауға хәлекпен.

Орыслардан көринбейди менменлик,
Есиртпейди душпанларын жеңгенлик.
Олар менен қушақ ашып дос болсаң,
Бирге жейди жарты наның тең бөлип.
Гәпти енди басқа жаққа бурайың,
Қыялымның шабысларын менгерип.
Дилгир болып жүр ғой елс екі жас,
Қос жүректі бир-бирине теңгерип.
Сапар шектим Арзамастың журтына,
Жүриң дослар, қыдырсаңыз ел көрип!

—Билмейсең де қыздың кайда турарын,
Қой деп талай жалбарындым, шырағым.
Дайың еди Владимир князи,
Сол арқалы айттырып та сорадым.
Хеш жууабын бермей кетти атасы,
Билдирместен жүрегиниң хабарын.
Ғайры журттаң қыз аларың нағайбыл,
Мәлим болды тәуекел деп барарың.
Илажым жоқ, елді саған берейін,
Мәрт атаңның мийрас қалған жарағын,

Мише сауыт, — жаўдың оғын өгкермес,
Алмас қылыш — таўды, тасты түк көрмес,
Тай күнинен шийетленген тулпарың, —
Күс болмаса, жер жүйригин жеткермес,
Қолдан келсе құрмет исле халыққа,
Хеш бир ел де сыйлағанды жек көрмес.
Жалғыз жүрип, душпанларын көбейтсе,
Қандай батыр болған менен шак келмес.
Дос таппасаң барған елдің халқышан,
Дәу болсаң да мұрадынды питкермес, —

Деп нәсият берип еди анасы,
—Қуш ана! — деп қабыл алды баласы.
Қаршығадай қарғып қонып атына,
Тура қалды жүзик қастай жарасып,
Шерттили тур жиірен қасқа өр тулпар,
Айдай болып манлайышың арасы.
Төрт туяғы жерге қаққан қазықтай,
Омырауы аспан менен таласып,
Пысқырады қос қулағын тикирейтип,
Жалғ-жулт етер дөңгелеген қарашық.

Ат үстінде жигит көңли тасыпты,
Хошласгы да, үлкеп жолга асықты.
Шүү дегенде шегирткедей секирип,
Алға қарай өр кийиктей атлықты.
Дойнақлары жай оғындай жапырып,
Тас жаңбырын көкке қарай атыпты.
Жел ушырған жапырақтай шайқалып,
Қыза келе сайдан сайға асыпты.
Шақмақ тасты шақылдатқан сестине,
Еситкенлер қулақларын басыпты.

Жар тасындай жалтылдаған сәни бар,
Көбик атып гүрилдейди жаныұар.
Суұлық шайнап, басын•былгап қулшынып,
Сәл жаздырса, қыр желиндей ағылар,
—Я әлхәппиз, мынау жигит ким екен?
Қастын тиксе, жүз шәхәр де бағынар!—
Деп таңланды жол бойының кәрұаны,
Себеп бунда уллы орыс жаны бар.
Тау айбатлы қылшылдаған жас жигит,
Жалғыз ғана Мәкәрьясын сағынар.

Орынламак жүрегиниң әрманын,
Жоны қызды шапқыр хәмде жорғаның,
Ушқыр кустай басып өтти бир мәхәл,
Ұғанының шәхәр менен орманын.
Орал таудың омыраұын жағалап,
Жайлаұына араласты шарұаның.
Дүбиринен дүсирлесті кийиклер,
Қасқырлары қаңсыласты сәхраниң,
Ырғыз, Торғай Жем бойларын куұсырып,
Жер танабын куұсырмақта тарлашың.

Бәхәр сәуир самалындай ағыла,
Қулдыраұын өршелетсин тағы да,

Тулпардан да жүйрик қыял үстінде,
Мен барайын Султан Ұайис тауына.
Ерик, шабдал, қызыл, жасыл гүл жарып,
Сән орнады Мәкәрьяның бағына.
Сайрап тұрған бұлбил сестин еситип,
Әўеслесер сүйген ярын сағына.
Жүзи жайнап, қара көзлер мөлдиреп,
Ойланады қолын салып жағына.

Самал ессе, - жолға сапар тартқандай,
Жаңбыр жаўса, — қапалығы артқандай,
Қуяс нуры күлимлесе аспанда, —
Киятырман, ғам шекпе деп айтқандай.
Азда болса айралықтың дәртинен,
Жаслық өмир күни өтер шадланбай.
Жаў Көкшенин қорлап жазған гәплери, —
Жанға өтти мылтық пенен атқандай.
Күншығыстың интизары күтип тур,
Жаўдан бурын жет жигитим, тоқтамай!

VII

„Биреўге уў берип өлтирсе егер,
Өлтириўши бир күн зәхәрин шегер,

На у ай ы.

Шағлайды Жапар рәхәт көрип,
Көпшикке ийнин қадаған берик.
Олжаға түскен Қарлығаш айым,
Солғынлаў отыр кәсени берип.

Урыста үлкен хоппықыл салып,
Қул тауып сатты Еранға барып,
Бүгин бул үйде пәйнекке қашып,
Отыр — ғой батыр, тәнеппис алып.

Гүзеде ойнар көпирген шарап,
Кууаныш бойдан кеткендей жырақ,
Жалбақлап сулыў қыйнайды жаның,
Күледи азлап, жалған—аў бирақ.

Сезбеспе алам қараған гезден,
Қайғының уўы денесин езген.
Сағыныш дәрти жүректи шырмап,
Шадықтың оғы жоғалған көзден.

Жалтырап турған бәдия шети,
Ишине толы қозының ети.
Бадырайтып көзин асайды батыр,
Таўлайды муртын былшыйып бети.

Көтерди кейпин шараптың деми:
—Сулыўым жандай сүйемен сени,
Гүл түсли көркиң—ғәзийне маған,
Шақақлап күлип куўанғышы мени!—

Деген де сөзлер жүрегин жылтпай,
Касарды қабақ жаңбырлы булттай.
—Меннен де бөтен ярларың азбал—
Деди де, тилин байлады қулыптай.

Сандығы толы таўсылмас гәп бар,
Ашпастан гилтин пинҳаны сақлар.
Кереге үсти жайнаған қылыш,
Илиўли садақ, бир батпан шоқмар. . .

Ерки бар ердің сабаса, сөксе,
Өлтirse ғүни, ләм демес Көкше,
Адамның қуны үйіректен арзан,
Әкслер жүзин бир жорық шексе.

Батырдың бирн—минекей усы,
Жапарға қарсы шығарма киси!

Карлығаш буған—байлаулы баспақ,
Жыласа жетер көзине күши.

—Не дедиң сулыў, кайталан кара,
Жазықсыз маған саласан жара.
Басқаға қатал, өзине ҳақпап,
Инанбай қалсаң, жүректен сора!—

Деди де жаўыз ғарқылдап күлди,
Гөззалдың ярын унтаған жылди.
Күлкиси менен „ҳақ“ деген сөзи,
Сулыўдың жанын қанжардай тилди.

—Зорлыққа көнбес ашықлық оты,
Мен де бир торға қамалған тоты.
Хағына келсем, сүймеймен сени,
Буйырған солай жүректин соты!—

Деди де жаўды көзинен тамшы,
Аяйма адам аўлаған аңшы!
„Жортаға айттым, өлдим ғой аға!“—
Дегенше дөнди буршақтай қамшы.

Басына түскен мүшкілли ғаўға,
Бәнт болған өмир шалжала-даўға,
Ашығын айтып, ҳазарын шекти,
Базналық бар ма бассынған жаўға!

* * *

Түтинин шаңның аспанға айдап,
Өристен қойлар келеди жайлап.
Қойшы да кирди шегкері үйге,
Қазыққа мықлап ешегин байлап.

—Келдің бе шопан гезекли асқа!
Отырар жериң—бул емес, басқа,—

Деп Жапар кейин қайтарған мәхәл,
Тигилди қойшы көздеги жасқа.

Жумбағын шешти, излеген бурын,
Сездирмей бірақ жүректің сырын,
—Қуп аға,—деди көзин бір қадап,
Адымлап кері, бурылды қырын.

Отырды жайлап ас үйге барып,
Басында жумыр, аяқта шарық,
Жүзинде ойнар жаслықтын оты,
Салмақлы ой тур көзинле жанып.

Өтеке шалдан еситтик буны,
Талаўдан тапқан Көкшениң қулы,
Ағасын Жапар өлтирген гезде,
Байлаўлы еди Аяздың қолы.

Үш аға бірден жайрады ҳақтан,
Баўырлар сирә шығарма ядтан,
Қарлығаш—туўған жеңгеси еди,
Үш-төрт жыл удай дузларын татқан.

Көрмеген оны келгеннен бери,
Тарқарма ҳасла жүректің шері!
Душпаны қулды менсинген емес,
Танымас мудий— бір жақсы жери.

—Парг болды жаным, гәпиме исен,
Минкекей гилти, атында кисен,
Ел жатқаннан соң атлап да жөнел,
Жеткейсең елге саламағ-есен!

Ағаңның көзи— бир нәрестени,
Қәдирлеп сақлаң, саў болса дени,

„Бийшара жеңгем жоқ болды“—дейбер,
Сезген соң ертең өлтирсен мени!—

Деди де кетти тамақты берип,
Исинди жүрек жеңгесин көріп
Айтажақ сөзин үлгермей қалды,
Не шара баста болмаса срик.

* *
*

Қара—сур жаулық жамылып ымырт,
Хуулейди самал, аспаны гүнгирт,
Геуирекдей сийрек хәр жерде бир үй,
Ауылдың иши мазардай жым-жырт.

Ай шығар булттан атылып қалқып,
Жапар да бүгип бир өзи шалқып,
Отырып дарқан, серрийп қалған,
Мамықлы төсек үстінде балқып.

Дәлизде жапар жылтылдап шыра,
Дәруаза сыртын айланып ғырра,
Келеди биреу жападан жалғыз,
Белгили шопан Аяз—ау сирә.

Түннің де жарпы кетип тур ауып,
Қапысын ашып, қайтадан жауып,
Ишкеридегі үйге де кирип,
Байлады белге қапжарды тауып.

Сезип те қалды Қарлығаш бірден,
Сескениңкиреп бул ким деп кирген,
Шыраға жақын айналған мәхәл,
Таныған еді әлеуір жерден.

Қылышты қармап кереге жақтан,
Жарақтың бәрін жыйнады шаққан,

Далаға барып жайласа керек,
Қалайша жигит есабын тапқан!

Шыраны тутып әкелди ишке,
Киристи тағы тамаша иске,
Жапардың басын жулқылап таргып,
—Түргел хәй батыр исенсең күшке!—

Деди де тағы қолынан бурап,
Мәрдана турды бетине қарап,
Оянып Жапар уўкалап көзин,
Үйренген әдет—изледи жарақ.

Қарлығаш пақыр солқылдап жылап,
Әдеми көзден ағылды булақ:
—Гүлинде өскен гүбелек едің,
Урындың отқа, билмедим бирақ?..

Қарады жигит батырға күлип,
Жарақгың қолдан кеткенін билип,
Әўдеңлеп тысқа ағылса Жапар,
Бекинип қалған есикте қулып.

—Келдің бе бала қаныңа тойып,
Көрдің бе сирә таўықты сойып?!
—Көрмеген едим таўықта сойып,
Кетемен бирақ басынды жойып!

Устазлық еттің, болмайын менмен,
Батырсаң бизди сауашта жеңген.
Ағамды шалдың жеңгемди алдың,
Сойыўды енди үйрендим сеннен.

Пәш келип қалдың құдиретім жетсе,
Егерде саған иемәртлик етсем,
Жаттың—ғой хәзир өликтей болып,
Не ислер едің жайратып кетсем.

Әрманда қалма, түргелттим! – дейди,
Бұл гәпке Жапар парт болып күйді.
Көтерген қолы оралып келип,
Жалп етип бұшың ийшине тийди.

Аяз да шапшаң көтеріп мушын,
Жолбарыс киби суұыгты түсин,
Буұрадай қағаң шайқасты қурып,
Бирине – бири көрсетти күшин.

Турысар гейде жудырық гезеп,
Шоқмардай соқты гезек хәм гезек,
Сүринип барып бийшара жигит,
Тикледі бойың қайтадап дүзеп,

Бедени қызды отлардай-ғаўлап,
Жулқысты қанша екеўн аўлақ,
Бириниң бири басына соғып,
Бириниң бири қолларын таўлап.

Жоқары қойған Қарлығаш шамды,
Аяздың көрип бетинде қанды,
Аяныш ғаўлап жалына берди:
-Өлтирме батыр бир жап-жас жанды!...

Шыр-пыры шығып жанды да күйди,
-Жолама хайўан, өлерсең!-дейди.
Қайымлап турып силтеген шақта,
Жапардың мушы бугаң да тийди.

Пиллердей туўлап дос пенен душпан.
Шашырады қанлар шоқмардай муштан.
Қарлыған сонша қырқыстан шоршып,
Қуйқасы жуўлап, хұрреси ушқан.

Аяздың күшин билди жаў, артық,
Алмақшы болды қанжарды тартып,

Дем бермей үш-төрт дөндирген шақта,
Пуш болды дұшпан димарын сарқып.

Екеуі қанға боялды үсті,
Енгіккі Жапар, мес болып исти.
Таўлардан төмен қулаған жардай,
Тәлтеклеп барып, астына түсті.

Үстінде қулы, астында батыр,
Жүйкеси қурып, мат болып жатыр.
Қолларын бүклеп пәнжеси менен
Хожасын жигит қул етти ақыр!

Өлтирген Жапар талайды шалып,
Қасқыр деп оны атған халық.
Нешшени қуртқан қос жүзлі қанжар,
Жалады оның жүрегін барып.

—Інтықтың адам қанына қанбай,
Билдің бе, өлім болады қандай?!
Әмирдің кыймай булқындың сонша,
Жаттың ба гүм-жәм жазықсыз жандай!

Тынышлан мәңгі уйқыда жағып,
Кеттің сен мени бәлеге шағып,—
Тауықты сойып көрмегей қолым,
Қан төкті үлкен гүнаға батып!

„Биреуіге назақ уй берсе егер,
Гүнәкәр өзі зәхәрін шегер“
Құдайдай көріп сыйынған Көкшән,
Қайғырса сени апарып көмер. —

Деди де жайсаң атланды енді. —
Қапалы күнлер жеңіске дөңди.

Жеңгесин қоса миндирип атқа,
Жамылып кетти қараңғы түнди.

Шымырлау самал шымшыйды — жайлап,
Алағат булғты түүести айдап.
Алтын ай калқып аспанда жүзген,
Жулдызлар күліп, жайпап гур аймақ.

Таудың да басын бадырайтып жарық,
Жолаушы сиңди тоғайға барып.
Қырауды серпип сыбдыр жол менен
Баратыр тынбай қауаны жарып.

Мүлгийди тоғай, уйқыда дала,
Қыйғырған дем-дем қырғауыл ғана.
Шоқланған шошқа пыр-пырлап қашып,
Жапырып шөпті таппақта папа.

Баыры—Аяз бүгінгі күннің,
Астында бедеу ойнақлар диң-диң,
Кешегі шопан, Көкшениң кулы.—
Патшасы болды гауғалы түннің.

Үстинен өтті бәндиргі жолдың,
Бөгемес хешким булардың алдын.
Гезлесіп сондай бийжағдай жерге,
Жуулады қуйқам, қорқып та қалдым.

Жүйрікке тездеп қынаны басып,
Егленбей дәрхал кетейін қашық.
Мәкәрья ушын интизар болған,
Қай жақта екен қақыйқый ашық?

VIII

Гейде сууық, гейде күн қарасады,
Кең жазық, адам көзі қамасады.

Гезлесип гирес-гирес шарўаларға,
Жолаўшым көрди талай тамашаны.

Паромон жетик еди булғар тилге,
Жол бойы ушырасса да қайсы елге,
Жалғаўлық айырмасы болған менен,
Еп-еркин сөйлесип жүр болып бирге.

Қыпшақ деген ел екен узин-шубай,
Аўыллар гейде узақ, бирде сыбай,
Жай салыў, қоныс басып дарақ егиў,
Оларға дәстүр емес отырықшыдай,

Мыңлап қой түйе, жылқы сақлар байы,
Бир ғана ойлағаны малдың жайы.
Хәр урыў малы көпті көсем тутқан,
Елине хан-патшадай абырайы.

Көшеди жайлаў излеп бирлеп-бирге,
Малларын апарады отлақ жерге.
Дүньясын түйесине артып алып,
Қоныўдан үйин тигер жайып ирге.

Барғанға-қайдансыз-деп сорасады,
— Бизге қонақ болың! деп таласады.
Мийманды хәммесинен улық тутар,
Бул да бир адам ушын жарасады.

Хәл жеткен қонағына малын сояр,
Хаял-қыз хызметине болар таяр.
Танысын, танымасын, мийман десе,
Ийилип дәстүрханға барып қояр.

Бес күн қонақ келмесе сағынады.
Жасы киши үлкенге бағынады.
Хорезм деп сораса, халық ишинен,
Анықлап жол силтеўши табылады.

Бир гүмбез кула дүзде турған көптен,
Белгисіз қай заманда соғып кеткен,
Гүзедей иши сырлы, сырты-суцкак,
Дөңгеленіп түскендей аспан-көктен.

Күн батты, геўгим қара кийим кийип.
Дүнья жым-жырт, түксийген қабақ үйіп,
Қос жолаўшы пияда аяцлаған,
Гүмбезге жақын келди турған бийик.

Узақта болғанлыктан барар ирге,
Қоныўға мақулласты олар бирге.
„Жин-жыпыр да, ийт-қус та жоламайды,
Гүмбезли, әулийели бундай жерге“—

Деп ойлап, шақмақ шағып билди төрди,
Тамызық етиў ушын шөпшек терди,
От жағып қыздырынса, бир жағынан,
Бәлени дарытпаўға сүйеў көрди.

Екеўи кула дүзде отын жақты,
Ай туўып, Күншығыстан күлим қақты,
Буларды мазақ етип турғандай-ақ,
Бир байыўлы ушып-қонып шықылық атты.

Бир қарт айтты:— апырмай, билмей турман,
Неге көп қақылдайды қудай урған?!
Адамның алдап аўзын қыйсайтыўшы,
Тап нағыз жин емес пе усы турған?!

Бири айтты:— көк соққыр, олай деме,
Жин емес байыўлы деген ол бир неме...
— Тоқтай тур, тағы сестин түрлендирди,
Адамдай сыңсып атыр онда неге?!—

Деп елирип екеуі қатгы састы,
Тағы аттай дүбірлеп, жақынласты,
„Бул жер де жин-жыпырға орда скен“ —
Деп екеуі тапырақлап тура қашты.

Алды артына карамай айрақласып,
Хәпзамат бир төбеден кетти асып,
Сол мәхәл қулдыраған жалғыз атлы,
Келип қалды гүмбезге жақынласып.

Жолаушы аттан түсип, лемиң алды.
Қазық қағып, байлайды жипек жалды.
Ог жанып тур, булдағы адам қайда? —
Деп ойланып, шамалы хайран қалды.

„Бүгинше усы жерде гидиремен“
Деп снди сууын ишти мүдиреден.
Нанын жеп, от басында отыр еди,
Бир дауыс еситилди илбиреген.

Созылып, үзиледи сыңсығандай,
Гейде тоқтап қалады тыншығандай.
Қәпслимде шапшыйды солғын дауыс,
Беденин темир менен шымшығандай.

Бир хабар алыу ушын шыққан сестен,
Ер жигит ҳеш нәрседен сскенбестен,
Кулақ салып, тың-тыңлап, адым атып,
Дәл дауыс шыққан жаққа жүрди әстен,

Қараса қатар-қатар өңкей мазар,
Орын аз адым атлап, тақым жазар,
Жипектей шыйратылған нашар дауысы,
Бийшара көрген скен қандай ҳазар?

Ай аспаннан көз тигип, жарық берген,
Шоршып кетти жолаушы барып бирден,

Қулағына ап-айқын еситилди,
Тақыядай ойылған жарық гөрден.

Ултаны терең етип қаздырылған,
Қапталлап, аған пенен жансырылған,
Үстине қамыс, шийден қоршаў етип,
Мол-молакай топырақ бастырылған.

Жолаўшым қайта кейин адым атты,
Не ислерин билместен басы қатты
Жер астында еңиреген жумбак даўыс,
Жигиттиң ой-жигерин толқылатты.

„Жин емес, бул бир нашар адам шығар,
Өлди деп көмип кеткен надан шығар,
Әждарқаның аўзындай гөрге сиңип,
Әрман менен жүреги талған шығар“ —

Пикириниң ақыры соған соқты,
— Бирақ мен түсинбедим мына огты?—
Деседе тәўекелге белін байлап,
Қайтадан даўыс бетке адым атты.

Қыялай қорқынышқа қарсы барды,
Гөрдиң үстин ақтарып, аршып жарды,
Ишинде тикке турған бир адамды,
Кепиннен тутып турып, тартып алды.

Ақсүптин жыртылғанда басған шети,
Жалт етти бир арыўдың айдай беті!
Қара шаш булттай дөнип төгилип тур,
Ай менен шағылысқандай түс-келбеті.

Баста азлап закым бар, билинбеген,
Кеселдиң қармағына илинбеген.

Ғаз мойынлы, қаракөз, аршын төсли,
Омырауында қос алма дирилдеген.

Ийбинип ақ денесин жасырады,
Ийегине шапшып тұр жасы барып,
Тулабойы қалшылдап, қамыққанда,
Көкирегі ситигип басылады.

Сууық жел етин сүйип, тоцды қатты,
Жигит дәрхал үстине кийим жапты.
Қалжыраған денесин жылытыу үшін,
Лаулатып сора менен қацбақ жақты.

Мийрманлы тұр менен қызға қарап:
— Не аўхал, қарындасым?-деди сорап.
Паромон булғар тилде сөйлесе де,
Бир-бирине түсинди олар бирақ.

— Әкем мениң Әлимбай, емес жарлы,
Саўма деди жан анам асаў нарлы.
— Ол мени теппейди-деп саўып едим,
Сезбедим оннан соңғы хабарларды.

Тур еди ертең аўыл көшейин деп,
Ойлап ем шубат ислеп ишейин деп,
Ана тилин алмаған сорлы басым,
Тур екенмен тар гөрге түсейин деп.

Қара нар маңлайымнан тепкен шығар,
Тапжылғпай бірден бийхуш еткен шығар,
Өлди деп ата-анам зар-зар жылап,
Уламалар көмдирип кеткен шығар!-

Деп көзнен ағызды моншақ жасын,
— Жылама аман қалдың қарындасым!—
Деп жигит аянышлы жүрек пенеп,
Сыйпады желбиреген жипек шашын.

Әжел менен айқаста көрген қысқы,
Топыраққа былғанған қыздың үсті,
Маңлайынан сыйпалап, еркелегкен, —
Өзіннің Людмиласы еске түсті.

Жолаушы сапар шеккен дым алысқа,
Ислесин азлап енди демалыспа.
Әлимбайдың аұылы аза тугып,
Қайғының нзи дөңди қууанышқа.

Теректей жапырылып аұыл-аймақ,
Қыз атасы, анасы алақайлап,
Жас қонақтың алдына қоя берди,
Ет, қымыз, қазы-қартаң, ыссы қаймақ.

— Тәңіри қайтармаған дәулет-бағын,
Алса да Әлимбайдың бир тырнағын,
Әулийе жер астынан тартып шығып,
Жан берген, солдырмастан жапырағын.

— Қудайға қәтерели Әлимбай да...
— Тәңіри менен сөйлесің оған қайда?!
Мениңше хәк безерген қонақ жигит,
Тәңірим сүйіклисін сыйламай ма!

— Дулдулин кисенлеп я тусамайды,
Жетер еди жаныуар қуўса айды.
Өзи де хәзирети Қыдыр шығар,
Қарапайым адамға усамайды.

— Сонлықтан жан бериўдин жолын тапқан,
— Ол өзи келдим депти Мәскеў жақтан,
— Әулийе елге сырын паш етпейди,
Хабар алып турса да тәңір-хақтан.

— Мен көрдим жигит-хәсsem, тулпар-аты,
Пайғанбардан кем смес салтанаты.

– Бизлердей жарлы-жақыбай сорлыларға,
Қәнекей тийегойса шарапаты-

Усындай сөз дауылы куйынлады,
Гүўилдеп ел аўзынан тыйылмады.
Паромонның дабылы көкті жарып,
Барлық журт „әўлийе“ деп мойынлады.

2000
№ 278

Бүгилген бел тикленип, жазып бойды,
Әлимбай гүрлдетип берди тойды.
Ат шабардын, гүрестің жарысына,
Атан түйе, қос жорға бәйги қойды.

Далада алпыс жерден ошақ қазып.
Түтинлері аспанға буұдақласып,
Жыйналған аламанды тойындырды,
Сараң бай Ғагамтайдай қолын жазып.

Домбырасын шалқытып серилері,
Бурқып-бурқып алады әри-бері.
Жигитке араласып, хәзиллесіп,
Қосыла хән шырқайды перилері.

Жигит-қыз жорға сүрер жалтылдаған,
Бай қызлары кийимін алғынлаған,
Басында жарасықлы сәтең бөрлік,
Төбесінде жығалар жарқылдаған.

Гей үйде жыйнап елдің ғарры-жасын,
Қарт жырышы гүмбирлеткен домбырасын,
Бурынғының батыры мақталғанда,
Үлкенлер отырады шайқап басын.

Ат шабар, гүреслері болды тамам,
Қызық көріп екі күн ұйықламаған,
Жолаушы тағы үш күн демін алып,
Етпекші болды енді жолын дауам.

Атқарып болыудан-ақ усы тойды.
Биреу жылқы, биреулер айдап қойды,
Эклип әулийениң атағына,
Сыйлық ушын шапلاقқа байлап қойды.

Жырласам буның өзи үлкен дәстан,
Узақ сөз айта берсем қалдырмастан.
Жолаушының маллары артып кетип,
Анау-мынау байларға шамаласқан.

Мынаған да сүйсинди барлық халық:
Жетим-жесир, жарлыны жыйнап алып,
Жолаушым барлық, малын үлестирди,
Хошласып жүрип кегги ылғал салып.

„Диний дәстүр дегенлер шықты қайдап?—
Хийлекерлер алдаған усындайдап.
Кәраматым жоқ десем исенбейди“—
Деп жолаушы бул иске болды хайран.

Гейде динге исенсе, гейде ермей,
Жүрген еди жүреги ярый бермей,
„Дүньяда хеш бир халықтың жаманы жоқ,
Бирпара түсинбейди өзи көрмей.

Қонаққа туұысқандай жалбақласып,
Туратуғын ел екеп жүрек ашық.
Мениң тек адамшылық борышым-ғой.
Тири қызды гөринен алсам аршып.

Усынша ел жүреги жалынлады“—
Ядында қыздың қал деп жалынғаны.
— Сен ушын жаным қурбан ағажан!-деп,
Айтса да тилек қабыл алынбады.

Жаксыны қайта көрмеу жанға өтер,
Хәрким де өз қатарын тауып кетер,

Әттең тек, ер жигиттиң алдып күтип,
Қара бултгай дөңбессе қәўип-қәтер.

Жаслық от жигеринен ушқып атты,
Мухаббат тыным бермей лаўлап қатты,
Keң қыял ләззет берип қуўатына
Сағыныш геўдесинде туўлап жатты.

Намыс қымбат мал-дүнья, ақшадап да,
Ел сыйлаған ер артық патшадан да.
Кел тулпарым, тезирек атланайық,
Бурынлаў жетиў ушын Көкше ханға.

IX

Көкше отыр бир бәдени ойлана.
Өз-өзинен гүбирлейди жай ғана,
Жүрегине уў жыйланар уялап,
Мәкәрьяга ашық болған ғайбана.

Дүньяда ҳеш болмаса да кемиси,
Қыяллары бирин-бири тебисип,
Мәкәрьяны сонша қатын үстине,
Жупты етиў бир әрманы-тек усы.

Тоғайларда қуўсырынып қасқырдай,
Үлкен-үлкен шәхәрлерге бассынбай,
Бийғамлықта шет-жебирди дуўлатып,
Жайпап өтер Жәйхұндағы тасқындай.

Ийек қақса бәржай болып пәрманы,
Қан қақсатып дийқан менеп шарўаны,
Синип кетер Қызылқумның шөлине,
Бир өзиниң үш-төрт жерде қорғаны.

Талап алган олжаларын жасырып,
Бир ақшамда жоқ болады асығып,
Қул да, гүл де саттырады Еранға,
„Башығарлы аладағдан“ асырып.

Сәйхүнге де барып қайтты ел талап,
Байларының алтыңдарын қалталап.
Қарсыласқан шаруалардың геллесин.
Домалатып қылыш пенен балталап.

Қурал менен қарыуына сүйсінп,
Бағдатқа да етпекши ол ийелік.
Урман-пәрман хабар алар шәхәрден,
Жансызлыққа дийуаналар жиберип.

Пәш түсирсе дийдигине келгирип,
Бир ақшамда әскерлерин желдирип,
Сол шәхәрди қылқ еттирип жутпақшы,
Халқын қырып, Дәуқараны өлтирип.

Байдың елге келгенлигин еситти,
„Дәуқараның көкирегин өситти,
Ләшкеримди жаңбыр етип жаудырсам,
Таппай қалар кирерине тесикти!“ —

Деп бозарып қыймылдады ерини,
Өз сертине сүйсінгендей керилип,
Аспандағы айға шапшып жүреги,
Отыр еди қыялына берилип.

Биреу келип:—Патша ханым дағ!—деди.
— Хәй бийдәулет, арзың болса айт,—деди.
— Гүнам болса кеширегөр тақсырым,
Мине Бағдат шәхәринен хат,—деди.

Сөйтти де ол төгип турды көз жасын.
Тилегим тек жаман хабар болмасын!—

Деген шақта пәшшеплерге буйырып,
Заматында тайын етти молласып.

Кейнин көрсе, Мәкәрья қыз жазыпты,
(Хат бергеннин бетинен қап қашыпты.
Ссебеби сол, - жаман-жәўтик хабарға,
Хатты алып келген адам жазықлы).

„Луўай сәлем, дәбдебели ханымыз,
Амаплық-па геўдседеги жапыңыз,
Келе сала азық-түлик соратып,
Таўсылды ма шайнайтуғып наныңыз?!“

Бир есаптан бизиң елге миймансыз,
Бүлдиргини салып жүрген иймансыз!
Ат ойнатып дийханлардың жерине,
Қырманларып айламастан „жыйғансыз!“

Келип бирден тепкилепсиз төримди,
Көзинизге қандай бәле көринди!?
Жақсы мийман „төр меники“ дей салып,
Гайры елге көрсетпейди көримди.

Ханман депсиз, ханлар сондай болама,
Гедир-будыр хат жоллапсыз қалама,
Дийўанадай бирден азық соратып,
Халық ийеси қайыр тилеп ала ма?!“

Бериң депсиз шегарадан жербөлип,
Ұеш ким елге тиймеп еди жел болып,
Бола қалды сиз келгели булағай,
Манкыйысып жүре бермей ел көрип.

Жанған оттай шарпып тұрсыз жараға,
Көп гулғыла түсти енди араға,
Көкше ханның қол астына кириң деп,
Зорлағанда енди адам барамал

Залымлықтың ығбалына ергенсиз,
Бар ықласты қан төгнүүге бергенсиз,
Мени сорап не жаздыңыз ага ма,
Яр боларма сен сыяқлы көргенсиз!

Бәри адам хан-ба, мейли қараша,
Ашық көңили бир-бирине жараса,
Яр атасын муш көрсетип қорламас,
Оның кызын сүйгеним деп санаса,

Есер екен бир аўылдың Дүйсени,
Жалаң аяқ тепкилеген шийшени,
Шашыраған қыяқлары қалалып,
Ауырыўға шаталыпты сийсери.

Бир заманда әждархалар көп болған,
Көрген жанды жутып жалмап, жеп болған.
Ләпсиқаўлық өз басларын жалмапты,
Туқым қалмай бул дүньядан жоқ болған.

Сизің бәлки сонлай шығар күшиңиз,
Бизлер емес жутатуғын кишиңиз,
Келиссеңиз сөйлесейик адамдай,
Ысқырсаңыз, омырылар тисиңиз.

Жеримизге қанат жайған қыс қары,
Кетсин қыстың суўық пенен ызғары,
Хан болсаңыз бес ай мәўлет сораймыз,
Болсаңыз сиз ашықлықтың қуштары.

Буның ушын сынбас деймен сағыңыз,
Сыналады ығбал менен бағыңыз,
Гүрес пенен ат бәйгиге бас тиктим,
Палўан сайлап, атыңызды бағыңыз.

Сабыр әйлең, сонда сизди күтермиз,
Өзимиз-ақ той-тамаша етермиз,

Ат оздырып, палұанлықты асырған,
Мәрт болсаңыз еркиңизде кетермиз“ —

Деп пәрийзат салмақлырақ жазыпты,
Имза менен бай да мөрін басыпты.
Көкше буган мыйық тартып күлген-сон,
Бийғам болды хат әкелген „жазықлы“.

Зилдей сөзлер жанға сирә өтпестен,
„Тап сол қызды алмай биллә кетпеспен“. —
Деп--те қойды шадман болып Көкше хан,
Утпасына тийттай гүман етпестен.

Жууап берип, кереклини қалдырды,
Яранларын шарап пенен қандырды.
Қыял таулап, сазенделер жыйнатып,
Жин сокқандай қыздырмақта тандырды.

Даңғаралы гиржек, дуўтар шалдырды,
Гейбиреулер даңғырлагғы танбурды.
Бенде болған айдай арыў қызларды.
Қосық айтып беріў ушын алдырды.

Ханы отыр кулак салып буйығып,
Қызлар бетге көзлериниң қыйығы,
Қосық түүе, қолға түскен қызлардын,
Жылай-жылай түсіп кеткен ыйығы.

Қорыққанлықтан, даўыс косты бәри де,
Бундай лапыз Көкше ушын дәри ме,
Басы-қосық, изи-жылаў болса да,
Залымнын ҳеш келер емес кәрине.

Жүреклерге қасақана уў басты.
Ғам көңиллер қайғысына шуўласты.
Хан да адам, не себептен күледі,
Көре турып көзлердеги нуў жасты?!

Селкилдегип ұаўдай муртты, сақалды,
Күле-күле түкирикке шақалды,
— Маған шадлық-душпанларым жыласа,
Болды, әкет шуўылдасқан сағалды!—

Буйрық берип хәммесин де, таратты,
Қотарады қызыл қандай шарапты.
— Бағдат пенен көрермен!—деп тағы да,
Қәхәр менен силтеп қойды жарақты.

— Дәўлет қусы кетпей турса басымнан,
Қайтпай турса күш-ғайратым тасыған,
Мәкәрьясын көкке унса аяқтан,
Жерге сиңсе жулқыларман шашынан!

Мине мениң арысландай турысым,
Таўды бузар Зулфухардай қылышым,
Ат оздырып, палўан жығып алмасам,
Бул дүньяда Көкше атым қурысын!—

Деп гижинип былғап қойды билекти,
Өжетлесе аўнатады үлекти,
Бір өзінде он қабанның күши бар,
Қан шашыўға қасқырдан да жүрекли.

Саўашларла мүдирмеген, талмаған,
Өз атасын қанжар менен жалмаған.
Адамдағы шарапаттың, мийримнің,
Бунда сирә бір түғи де қалмаған.

Муш жумсаса жулдырығы батпандай,
Күш-ғайраты шыдатпайды мақтанбай,
Қастын тиксе, қан қақсатпай қоймаған,
Әпшеринен көрген адам қорыққандай.

Х

Тоз-тоз етип зимистан карын,
Самал сорып жерлиц ызгарын,
Бәхәр келип ашты кушақты,
Жабайы гүл жипек шашаклы.
Жуўсан, селеў жупарын себер,
Күн сәўлеси нурларын төгер,
Буйраланған жантак сораалар,
Шырмаўықлар оған оралар,
Топырақты уйпа-жуйпалап,
Екпин самал өтер сыйпалап.
Толқынлардай ойлы-бийиклер,
Шапқыласар кулан, кийиклер,
Тап мысалы дәрьядай ағып,
Көз ушында булкыйды сағым,
Болса керек шарўалар, байлар,
Мөңкилдесип бир үйир койлар,
Шоқ сақаллы бир қара серке,
Басын шайқап үнилип жерге,
Әстен ғана адымын атлап,
Баслап барар ҳәр шөптен отлап.
Қойлардың көп сарысы, ағы,
Қаракөл де аралас тағы,
Сәўле жайса аспанның күни,
Илгеклердей камардың жүни,
Бүлкілдейди ҳәр түске енип,
Жалтырайды көк-жасыл дөнип.
Жол бойында әййемги қорған,
Сақшылардай бозарып турған.
Қатарласып сексеўил өскен,
Иннен шығып созылып әстен,
Тыста ойнар қырдың жылашы.
Еркин жүрип машқы қылады,
Шыйратылып қайысқа усап,
Бес бүкленип куйрығын тусап,

Қыздырынар бийиктен түспей,
Шағылысады күнге гүмистей.
Жап көрінбес қорған қасында.
Қашығырақ төбе басында,
Еки шопан қойларын жайып,
Жамбаслаған зәрре қыйсайып,
Гәплеседи басларын таяп,
Қасында ийт, қолларда таяқ,
Бир нәрсеге таңланып бирақ,
Өрре турды едирейип қарап.
Қула дүзде бир жалғыз атлы
Қулдырайды, желиси қатты.
— Я әперин, апырмай жора,
Атлының бир түрине қара!
— Келисикли сыны-сымбаты,
Қандай көркем астында аты,
Қоблан минген торыдан бетер,
Қунтыйғанда қуска да жетер...
—Кәрамаат—ғой бастан аяғы,
Тулпар деген сол ма баяғы?!
Үстиндеги мәрт Қоблан шығар,
Гүрескенде бир мынды жығар!
— Қандай қызык гүрине қараў,
Адамзатға наркелле бар-ау!—
Шопанлар тур таңлайын қағып,
Өтти атлы жулдыздай ағып.

Гүркирейди жаныўар терлеп,
Бийиккеди кем-кемнен өрлеп,
Тынбай желип, тынбай шапқылар,
Мунарланды булттай шоққылар,
Өркешленип түйедей шөккен.
Күн сәулеси күлимлеп көктен,
Нуры егеп таўлардың басын,
Самал жалап айнадай тасын,
Ала бултлар көшип төбелеп,

Өтип кеткен, суўын себелеп.
Тамшы қонып шөпке, ытаққа,
Жалтырайды гүмис шытақтай.
Сап қаўаның салқын самалы
Желпип өтер беттен шамалы.
Қара таўдын төбеси қызық:
Жар-сайлары мысалы сызық! —
Бири бәлент, бир жери алаң,
Шоққылары кийимсиз жалаң.
Ақ, қызыл, көк, қоңыр хәм сары, —
Бояў яңлы топырақлары
Тасбақалар мамырлап басып.
Арқасына қыстырған қасық,
Алашубар жылтырақ тастай,
Жайылып жүр асықпай, саспай.
Көкке шапшып таўдын қыраны,
Әл-қаўада ойын қурады.
Олай-булай атылып топтай.
Желди тилип зуўылдар оқтай,
Тағы бири самған қышқырып.
Тырнағына қоян қыстырып,
Олжа таўып асар асына,
Барып қонды шыңның басына.

* * *

Бәрін де көріп баратыр ағлы,
Теңизге келди, толқыны қатты.
Тиреліп жарға тақалған мушы,
Аспандай жасыл, көрінбес ушы.
Шапшыйды ақбас көбигін шапшып,
Қашады таўдың аяғын қасып.
Оқталып турып, қайгадан шабар,
Тыңламас сирә алдында не бар.
Көк-көңбек толқын манлайы қасқа,
Керилип турып, соғады тасқа,

Куслардың сонша базары қызған.
Әткөншек стип қалғынды муздан,
Биразы отыр қақайып, бугып,
Үстінде муздың шайқалып, ыгып.
Қасқалдақ жүзлеп жайылған суўда,
Үйрилди, ушар ғаз бенен куў да.
Алмабас үйрек жасыл хәм сары,
Гүллердей дөнген басында пәри.
Музлардың майда қыяғын шөпшеп,
Қанатын қағар басларын екшен.
Акқуўдай көкке қулашын жайып,
Баратыр зырлап желқомлы қайық,
Қайтқан ба деймен қазасы майлап,
Жулқыйды самал қаңбақтай айдап.
Желкилдер желқом зуўылдап ыққа,
Ернеклеп кеме толыпты лыққа.
Жайпаўда өскен бес-алты терек,
Аржағы оның ел болса керек.
Жолаўшы өтти куйындай зырлап,
Хошласты теңиз толқынын былғап,
Кем-кемнен узап көринбей қалды
Өркешли шоққы еле-де алды.
Төбеден өтип төбеге жетер,
„Шуў“ десе тулпар атлығып кетер.
Қаншелли ой хәм қырлардан асқан,
Хәммеге ортақ көгерген аспан.
Жерлердинц бир-биринен өзге,
Жаңалық болып көринер көзге.
Жол бойы ылғый миймапдос халық,
Шаршаса қонды дем-пемин алып.
Минекей булар Хорезм жери,
Лүпилдеп жүрек келгеннен бери,
Көринер ысық Мәкәрья қыздай,
Келеди жигит жүрисин бузбай,
Барғанда қандай өзгерис табар,

Белгисиз буған жаңалық хабар.
Соншелли жолдан келгенде жетип,
Атасы қыздың тас-талқан стип,
Сезиўдеп буны бурқыса қызса,
Жүректи унтап, шырышты бузса,
Не болар буннан кейинги өмир,
Деген де ойлар қыйнайды не бир.
Әўели өзим байқайын барып,
Жүре тур жигит, алдыңыз жарық.

XI

„Ең алды менен араларымызда елшилер қатнасығы болған еди.. Хәзирги мәхәлде елшилериниз келиў менен бирге, Сизин жиберген идаранамаңызды алдык хәм елшилеринизге өзимиздин елшилеримизди қосып жибердик“...

(Қарақалпақ ханы Ешмухаммед султан тәрәпинен 1721-жылы уллы Петр пагшаға жиберилген жарлығынан пәрше).

Басы мең-зең Дәўқара,
Шыр-пыр болып бийшара,
Қалды үлкен хәлекке,
Өйтпесликке не шара.

Үстинен түсип жорғаның,
Мини көрди қорғаның,
Шығын таўдай бийикке,
Ойлап турды әрманың.

Жаўдың зықы өтпекте,
Күилер жылжып кетпекте,
Тақалың кем-кем қиятыр,
Ұәдели мәхәл питпекке,

Ислесе де хәмелин,
Я өлтириү, я өлим—
Көкше менен шайқас бар,
Ис болары нәмәлим.

Уйқы қашты көзлерден,
Сарғайып жүзи өзгерген.
Сескенбекте „Көкше хан
Мийримсиз“ деген сөзлерден.

Гезлескен емес хан бурып,
Аты шығар жаңғырып,
Сескенсе де Дәукара,
Сездирмес журтқа жан сырын.

Қалтырайды жүреги,
Шыйрағырақ жүреді.
Устаға садақ соқтырып,
Таярланды кереги.

Жыйналды ләшкер алдырып,
Сәркабын бәлент салдырып,
Қыйсық топлар оңланды,
Кенсерленди жаңғырық.

Үлкен-киши жыйналды,
Әскерий - ойын ойналды,
Жаўға қарсы турмаққа,
Батыр, палўан сайланды.

Дәрпенип гурған бири жоқ,
Сазланбақта ири оқ.
Көкше ханның лабынан
Қорқатуғын түри жоқ.

Соранды хәмме барсақ деп,—
Жаў жүрегін жарсақ деп.

Ҳәкимнен буйрық күтпекте,
Аламанлар қоршап көп.

Иссибей ме қараўға,
Рухсат жоқ барыўға.
Бийғамлықта жүрген жоқ,
Мәкәрьядай арыў да.

Өз дәскесип жасырған,—
Алмас полат җасылдан.
Қырық қыз шықса сайрапша,
Қарыў-жарак асынған.

Күш күн-күннен артады,
Дийўаналар арқалы,
Лапылдаған гәплерге,
Бул неге көп қорқады?

Дик-дик етер кулакқа,
Дослар жатыр камақта.
Урысса, жаў соларды
Алға тутар бирақта.

Ул-қызларды камады,
Жас жаңбырдай тамады.
Алдына айдап әкелсе,
Булар қалай шабады!

Жаў қолында әсир көп,
Жүрегінде тәсил көп.
Қайтпақ емес ырайдан
Жалынса да есиркеп.

Турыў мүшкил жай жасап,
Аңсағ емес байқасақ,
Бир ҳәрәкет етпекши,
Елди жыйнап той жасап.

Той мәниси - басқалаў,
Болар үлкен бас қанаў,
Жеткермейди муратқа,
Жаўдын күшнн пәс санаў.

Турмаса да қамалап,
Ұақыт келди шамалап.
Аўлағында жас шығар,
Бай көзнен домалап.

Адымларын жай баса,
Сарсылады ойласа.
Сондай болар адамның
Қанын қайғы жайласа.

Ғаўға түсип араға,
Кәтер туўды қалаға,
Айдаи арыў Мәкәрья
Жаўға бенде бола ма?!

„Шаштан сүйреп тағылары даланың,
Жаў қолында шырқыраса арыўы,
Хәл жетпеген ата менен ананың,
Еңиреп қалыў—жалғыз ғана қарыўы.

Жабайылар сулыўларды камшылап,
Ериксиз айдап кетпеди—ме гүң етип,
Қарсыласса, мойнынан қан тамшылап,
Адымында жайлады жаў гүм етип!

Қандай жүрек шыдар қызын қыймаға,
Көринбесе адамшылық хұрмети,
Инсаният шерик бирақ дүньяға.
Жақсылардың жат болмайды миллети.

Орыс пенен қыз берсип, қыз алыў—
Әийемгиден ата-баба дәстүри.

Жабайылық—милет бөліп қызғаныў,
Жатсынған жоқ орыслардың хеш бири.

Князға мен жөнли жуўап айтпадым,
Перзентимди сорағанда келинге.
Неге бирден уәде берип қайтпадым,
Пайғамбарға беремен бе елимде!

Еки жүрек бирин-бири сүйипти,
Өз қызымның ыштық оған қыялы.
Излемей-ақ Паромоннан бийикги,
Қосағойсам болмас еди зыяны.

Арқамызға аязлардай түр батып,
Перзент ушын ой-қыялым сол менң,
Зорлық пенен Көкше алса шырлатып,
Онда нағыз зарлаў менен өлгеним!

Сақла қудай тап сонындай дозақтан,
Келтиргейсең ықбалының орайын,
Арзамасқа өз қолымнан узатсам,
Болар менин барып-келер сарайым!“

Деп Дәўқара налып отыр изипеп,
Айттырғанда шоршып көшкен кәрўаны,
Сезгир адам оқыр еди жүзинен
Ағыслардай ийримленген әрманын.

Сасқалақлап Арзамасқа жазды хат,
Хаплықпалы гәплер менен бир неше.
Ер жигитлер минип кетти сайлап ат,
Князына жоллап еди дәл кеше.

Еркеғайым билмесин деп мақулы,
Хаттың сырын сездирмеді хеш жанға,

Егер күйеу келмей қалса шақырып
Гәп болармап деп ойлады душпанға.

„Перзентим бар қолдағы,
Өмир бизди алдады.
Туұлаңқырап кетип ем,
Пикирим дурыс болмады.

Әпиу етсин тақсырым,
Бабаңыздың әрұағы!
Өкинишли мен болдым,
Тислеули турған бармағы.

Көп ғалауыг туұдырды,
Қызылбас пенен қалмағы.
Жүрегиме батып тур,
Қапалықтың салмағы.

Хәзиринше қараңғы,
Тәгдиримиз алдағы.
Гүң болып кетер перзентим,
Илинсе жаўдың қармағы.

Гедир-будыр сөз жазып,
Душпан бизди қорлады.
Намыс болар қызымның,
Өзи излеп бармағы.

Сиз бенен куда боламыз,
Тезирек жетсин балаңыз!
Шыбын жаны саў келсе,
Иззетте күтип аламыз.

Қызым үшін қыйналса,
Биз де ырза боламыз,
Жаў жагадан тутпаса,
Той-тамаша қыламыз.

Қуўаныш пенен узагып,
Жақыпласар арамыз,
Бастан өткен хәтеге,
Не десеңиз турамыз!“

Деп жазыпты сасқаннан,
Қарап тур жерге аспаннан,
Гүўлейди сәўир самалы,
Пәт алгандай душпаннан.

Булт зуўлайды ҳаўалап,
Күн сәўлесин қамалап,
Қорғанға жел соқпакта,
Шаң-жапырақ сабалап.

Дәрья суўы ыргалар,
Ислемай тур дарғалар,
Жол бойында шыйқылдап,
Ўай-ўайласар арбалар.

Нөкерлер де жалақлар,
Қолларында жарак бар.
Хәлиң нешик дегендей,
Бас шайқайды дарақлар.

* * *

Дәўқара аға, муңайма,
Көп сыйындың қудайға.
Бултлы күн келсе бураңлап,
Ел басқарыў оңай ма!

Хат жазыпсан мақуллап,
Баратыр елшиң ағынлап,
Тусынан өтти күйеўдиң,
Келип қалған жақынлап.

Билмей қалды бул бирак,
Олар да кетти қулдырап
Хәли мүшкіл елшиниң,
Шәхәр алыс, жер жырақ.

Әсер етти маған да,
Ғалаұйтлы заманда,
Ортақ болып қайғыға,
Көп қыйналдым соған да.

Жолларына қарайын,
Күйеу менен ағайын,
Дийдарласар күн туўса,
Сүйиншисин алайын!

ХІІ

*„Досты басыңа ис түскенде
сына“ (халық мақалы.)*

Көл бойынан жапырылып ылашық,
Бийшаралар көширилди шың асып,
Пана тугып әтирапын Бағдаттың,
Қатар-қатар үйлер қонған сығасып,
Жауға оттай кеги артқан елиниң,
Отырмастан бурынғыдай жуўасып.
Кимде кылыш, кимде найза, кимде жай,—
Жигерленди төбесине туў асып.
Сол аўылдың ишиндеги бир үйден
Таң сәхәрде даўыс шықты жыласып.

„Ырыл-тырыл өтсе болар бес күним“—
Деп айтылған нақылындай ескинин:
Хәли жеткен жалғыз сыйыр асыраса,
Биреулері сүтин ишер ешкиниң.
Бул ушын да шүкирлик көп қудайға,—
Жау шаппаса зәлели жоқ ҳеш буның.

Өтемурад болған емес үмітлі,
Елге аман келеди деп ҳеш кимип.
Үлкен улы майып болып табылса,
Аяз келди серпин таслап кеш түнин.

Кууанлырды ғаррыны да, жасты да,
Арқыраған арғымақ бар астында,
Қарлығашы егил тегил жылады,
Нәрестесин бауырына басғы да.
Жабырласты ата-ана, ағайин,
Сәпурадай қыз әкеси бас қуда.
Аяз аты бирден бирге таралып,
Таңландырды душпанды да, досты да,
Жиғиг кетти бир күн тағы атланып,
Қарлығашгы ағасына қосты да.

Ауыл қалды бир көргендей жыл қусын,
Тууысқанлар ҳайран болды бул ушын,
Ал Аяз жүр көлден көлге шапқылап,
Бағып алып Дәуқараның жылқысын.
Ер жигиттиң бир мақсети және бар,
Жүрген емес қара бастың қулқы ушын.
Сүйген қызы Сәпураны ойласа,
Түн жарпында бузар тағлы уйқысын.
Не себепли шыңға шығып қарайды
Өткен-кеткен адамлардың түр-түсин?

Сәпураны атастырған жасында,
Қыз бурыннан Мәкәрьяның қасында.
„Паромонды жол бойынан күтип ал!“—
Деген де бир тапсырма бар басында.
Айтып қойған түрин келер қонақтың,
Оған уқсас жап көрмеді ҳаслында.
Ара-тура барып қайтар қызларға,
Көбинесе болған менен усында.

Жалғыз ғана алып барар сыйлығы —
„Келип қалар, Мәкәрья жан қысыңба!“

Күяш күлип, аспан-жерге пур төкти,
Сәуле шашып, жарқыратты жер-көкти,
Жәйхун дәрья сылдыр-сылдыр атылып,
Боз жорғадай секириуін үдетти.
Жер бетинин қары кетип, доланып,
Бай тәбиат гәзнийнесин дөретти.
Екпин самал қолтығынан қытықлап,
Талпындырды жапырақлы теректи.
Жалғыз атлы душпанынан пәрұайсыз,
Келатырған Аяз нағыз жүреккли.

Хасыл топырақ жасыл гилем жамылды,
Дарақ бөртип көк ленталар тағынды.
Жипек қауа сағыпғандай сыйпалап,
Бой балқытып, шымбырлатар жаныңды.
Ушқыр қыял алғыр қустай шарықлап,
Жеткермейди желдей жүйрик сағымды.
Бәхәринде айра түскен ашықлар,
Сүйген ярын бир көрмекке сағынды.
Сәпураның оң жағынан күн гууып —
Тап усындай сүйиклиси табылды.

Хәзлик леби шымбыр-шымбыр сезилип,
Қырғауыллар таранады сүзилип.
Үйрек, ғазлар кәрұан тартып барағыр,
Көк моншақтай қатар-қатар дизилип,
Сыбызғы сес сыңқылдаған ақ қуулар,
Қанат қағып қонар көлге сызылып,
Аяз жүзди сап қауаның теңизин,
Жулар сенкен көринислерге кызығып,

Гейде сонша сүйинеди жүреги,
Гей уақытта көкірегі бузылып.

Адам көңили ҳәр нәрсени ойлаған,
Жан-жаныўар шадлық пенен ойнаған,
Көлбуғаның дүңкилдескен сестине,
Бәрше қуслар даўыс қосып сайраған,
Ел де қысқы уйқысынан оянып,
Еибек ушын белди беккем байлаған,
Шарўалары мал-қарасын төллетип,
Дийқанлары жер сүрип, қос айдаған,
Жаңа келген ашық жүзлі арыўдың
Дийдарына ҳеш бир мақлуқ тоймаған.

Тау төсинде жалтырайды ақ булақ,
Келеберди жигит атын шапқылап.
Олай-булай қадап өтер көзлерин,
Қорқынышлы душпанынан сақ бирақ.
Қундыз бөрки жалт-жулт етер басында,
Дөңгеленип күн астында жалтырап.
Желбиретип көйлекшениң шашағын,
Уйтқып келер жер жүйриги көк қулақ.
Бірде желип, гейде шаўып жаныўар,
Селгең етсе, өршеленер қаттырақ.

Ағыларма ат туяғы қызбаса,
Жаўга ердің көкірегі музласа,
Ер тпейди жыллылығы бәхәрдің,
Ем болмайды қайғы дәрти сызласа.
Зәрре гапа жеңиллетер жүрегин,
Ой-пикирин ашықлықтан қозғаса,
Қуска дүнья кеңлигинен не пайда,
Еркин ушын, қанатларын жазбаса.
Аўзын ашқан әждәрқалар алып жүр,
Бир үлкен күш ордаларын бузбаса.

„Дийғаналар елип барып шарласын,—
Қала менен аўылларын барласын!“—
Дегеннен соң, билип қайтты жансызлар,
Гезип жүрип Дәўқараның шарўасын.
Көкше бірден бес батырып жумсады,
Дауам етип буйрығының жалғасын:
„Аяз қулды тутып, тири әкелиц,
Ҳеш бир қулда бундай нәрсе болмасын,
Елди жыйнап ортасында халықтың
Көзлерине қуйдыртамап қорғасын!“

Алып келген Көкшениң бул пәрманын,
Қарақшылар қаңырап қалған арианын,
Иши менен аңлып жүрип мышықтай,
Шамалады қай жерлерге барғанын,
Қол шошайтып танып қалды сыртынан,
Жапар елден тартып алған тарланын,
Усы бүгін сол Аяздың мойнына,
Душпан және илдирмекши қармағын,
Сай ишинде қылышлары селтеңлеп,
Жылысады пәти менен жорғаның.

Бул бәледен бий хабар аў Аязым,
Аўхалына көзим жетип, аядым,
Жаў қызылбас өширмекши дүньядан,
Өтекеңнің қалған генже туяғын.
Адам жанын түршиктирер көргенде,
Душпанлардың секил менен сыяғын.
Иши-майлы, күлер олар мырсылдап,
Усы бүгін кисенлеўге аяғын.
Қайтғы жигит жылқышыны аралап,
Былғанлатып жалғыз қурық таяғын.

Аттан түсип, тусаў салды жүйрикке,
Көклесин деп жиберди де сүйрикке,
Жата кетти ер-гоқымын дастанып,

Шоғырланып қум үйілген бийикте,
Ойында шоқ аңлып жүрген душпаны,
Жас жигиттің бийғамлығы дейік-пе!
Жаста болса, жауызлығын душманшын,
Көріп еді басларына тийінтсе.
Услап, көзге қуйдырғанда қорғасын,
Шийрин жаны қалай шыдар күйікке!

Мәртлік даңқы кара жерди қақ жарып,
Ел ишиінде жаңғырмақта мақталын.
Сәпураны шақыртқызын қасына,
Ақшамында отырыспа атқарып,
Қыз-жигитлер қурып үлкен тамаша,
Көргеп емес бир-биринен сақланып,
Түи жарпында шықты жигит шәхәрден,
Қурбы менен курдасларын жатқарып.
Шаршап хәзир көзи талып баратыр,
Қайдан билсен жаў турғанын оқталып.

Қара қуслар сарқып өгги өлік деп,
Жүрген жаўлар қасқырларға еліклеп,
Тарбаяқлап шығып қумның басына,
Жатқан жанңы шырмап алды келип тек.
Сол ўақытта Аяз шоршып оянып,
Биреўине жудырықты берип кеп,
Өрре турса, аяқлары байлаўлы,
Келип қалған душпанында шерик көп.
Қайғып барып, жаў азабын көргеннен,
Қайыл еді кетеғойса өлип тек.

Тап болыпты жуўхалықтың зорына,
Шырматылған жаздырмасгай торына,
Енди буны көриў қайда дүньяда
Ата менен анасына, ярына!
Жылағанда кимлер ортақ болады,
Ер жигиттің қайғы менен зарына,

Ат үстине кесе артып өликтей,
Дырды сермеп бас хэм аяқларына,
„Батыр“, „кул“—деп ермек етип мазақлап,—
Оқтай тийди намысына, арына.

Өзлерине бахыт сапап бул исти.
Оқ жыландай ысқырысып күлисти
Қырдан кийик тутып алған мергендей,
Жалақласып, қоқаң-қоқан жүристи.
Талай жаның қанып төккен гәззаптар,
Реймсиз азаплауға киристи.
„Тири келтир“ деген буйрық болмаса,
Урар еди жалақлатып қылышты!
Жау қолына беңде болған жас жигит,
Сыр билдирмей өлиу ушы тырысты.

От қуйыны жүрегінде борады.
Жас жолаушы жар басына қарады:
Бес адамның бир адамға хийлесин
Бастан-аяқ көреді де турады.
Шыдатпастап адамшылық намысы,
Соған қарай аттын басын бурады.
Жолаушымыз мөгземейдн өзгеге.—
Айбатлырақ аты менен жарағы.
Узақ мәңзил қыялардан жол шегип,
Келди әне орыстың зор қыраны!

Ескен желдей жетип барды гүрилдеп:
— Мүмкин болса, жол силтеңиз бириң—деп,
Әдеплилік икрамлылық көрсетип,
Жууап күтип турып едн күлимлеп.
Алды менен тутқын жигит тил қатты:
— Паромонға уқсамай ма түриң?—деп.
Аң-таң болып: ауа!—деген сөзден соң,
Ким екенин айтып берди биримлеп.

Жолаушының толқынланды жүрегі,
Бір қуанып. бір қыйналып, дирілдеп.

Биреу айтты:—Кашып кеткен кулым,—деп,
Тутқын айтты:—Шыққан емес пулың!—деп,
Сизлер менен бір шайқасып өлмедім,
Ғәпилетте шырматылды қолым!—деп,
Қонақ айтты:—Жаңа келген адамман,
Билмей турман елициздің сырын көп.
Мәрг болсаңыз аяқ-қолын жаздырып,
Жәкме-жекке қане қарсы тұрың!—деп,
Душпан бұған қылыштарын көгерди:
— Қымбат емес өзиңнің де қуың!—деп.

Яр хабары жолаушыны мәс қылды,
Жалынлатып күш-жигерін тастырды,
Намысланып қабағынан қар жауып,
Бел байлады кутқарыуға жас кулды.
Қынабынан жарқылдатып қылышын,
Душпанларды албыратып, састырды.
Ерегиссе, қоян қуған бүркіттей,
Бирим-бирим жайратажак қасқырды,
Ұешбир хәйле-пәйлессине қаратпай,
Жас жигиттің аяқ-қолын жаздырды!

Жақсылық-дүр, сақланады кир жуқпай
Жаманлық-кир, басқа-түскен қырсықтай,
Бетлерине салық болар жаманның,
Маңнайдағы бадырайған тыртықтай.
Күш тәғдири бирден бирге өзгеріп,
Ауып кетти зырылдаған уршықтай.
Аяқтарын қыя басса душпанлар,
Еки батыр шертилип тұр мылтықтай.
Жаңа ғана ысқырысқан жыланлар,
Шүйік болды қус талаған шымшықтай.

Жарак кетти, күш те кетти душпаннан,
Артық емес қапты тескен тышқаннан.
Әждәрхадай аўзын ашқан әжелди
Женип шығып, Аяз қалды оссаннан
Қапалықтың қара булты серпилди,
Бир уллы күш жетискендей аспаннан.
Досты ушын жанын қыйған жапларды
Еситкенбиз талай мийрас дәстаннан.
Аяз енди өмирине миннетдар,
Не аяйды бундай батыр дос жаннан.

Жаздырылып жаўызлықтың қармағы,
Быж-тыж болды қапалықтың салмағы.
Сәтли болсын сапар шеккен жигиттиң,
Нийетлепген шәхәрине бармағы.
Еки сунқар емиренип табысты,
Орынлапсын жүреклердиң әрманы!
Шаршамастан шарықласын бийикке,
Қыялымның айға шапқан тарланы,
Тәриплерин тағы даўам әйлейин,
Қоллай ғойса шайырлықтың әруағы.

XIII

„Төрт аяқлы хайўаннан гөре, еки
аяқлы хайўаннан қулай сақласың“.

(халық мақалы)

Түлкиниң иси-түлкидей,
Қасқырдың иси қасқырдай,
Басқаларға күлкидей.
Өзлерине жақсыдай.

Адамның иси адамдай,
Бир-биринен жақсырақ.

Қанхорлар жүрер қарамдай,
Ұәдесін бузар қансырап.

Көкше келди кешқурын,
Қырық жигит бар қасында,
Көрмеген жер хеш бурын,
Төбешиктің басында.

Селкилдескен жаў-жарак,
Нешше түрін асынған,
Мүдире менен шынықап,
Қалдырмаған қасынан.

Адамлықтан жат бәри,
Қылғалары сапырық.
Кисенде жүр атлары,
Егинлерди жапырып.

Сойып-сойып таслатқан,
Дийханлардың малларын,
Биразларды қақсатқан.
Қырып-жойып жанларын.

Қуўырдақлар тасылған.
Гирес-гирес табақлар,
Он бес қазан асылған,
Ағыл-тегил тамақ бар.

Жыйнап жап-жас арыўды,
Зорлап шарап қуйғызған,
Болғанлықтан қарыўлы,
Намысына сыйғызған.

Қарағандай түри жоқ,
Секеклеген есерлер.
Қан төкпеген күни жоқ,
Ылғый гелле кесерлер.

Биреулер бар ишинде,
Бети тилким бой, арық.
Бала көрсе түсінде
Шоршығандай оянып.

Семіз де көн былшыйған,
Шекесінде тыртығы,
Тыйық кесип бултыйған,
Ерніндеги жыртығы.

Айтар шерін таркатып,
Салған талай ойқанын,—
Балаларды зарлатып,
Аналарын сойғанын.

— Неге керек жап ашыў,
Тилким-тилким кескенмен.
Бизлер ушын қан шашыў
Ансағ шарап ишкеннен,—

Ден айтысар қырсықты,
Күлкілери ызғар дым.
Тула бойы түршикти
Шарап куйған қызлардың.

Булар отыр не күтип,
Таўып тағы бәлені?
Буйрық берген бекитип,
Шәррик батыр келеді.

— „Жапсыз айтты жақында,
Қорғанынан тысқары,
Сайран етип бағында
Қонар шәхәр қызлары.

Менсинбестей ис қылды,
Он жигит ерт қасыңа,

Салып кайтың мүшкилди
Мәкәрьяның басына!

Дәўқараның сол қызың,
Ертип әкел көндирип.
Асауланса, жулдызың
Қайта берин сөндирип!

Түнде барыў-қолай дым,
Он жигигке бас болып —
Деген буйрық қудайдың
Пәрманындай тас болып,

Кеткен Шәррик палўаны,
Болып өзи қумарлы.
Көп кешигип қалғаны,
Асықтырды буларды.

Шарап ишип лап урып,
Қурып атыр кеңесті,
Жолбарыслар ақырып,
Ызыңлаған жол есті.

Бирден танып көрипти,
Сақшылар да сақ бирақ:
Келди жалғыз көликли
Алақуыйн шапқылап.

Хәмме көрди қоршаған,
Шәррик палўан ашыўлы.
Көп қысынып шаршаған,
Айтты бирден қашыўды:

— Қалды бүгин қапылып,
Иркилмейик кетемиз,
Әскер келсе ағылып,
Бизлер азлық етемиз!..

— Қыз қайла айт гәпинди,
Қаштың ба сен қарамай? —
Деп Көкше хан тәпинди,
Жигиттерин сорамай.

— Біраз ұақыт адасып,
Зорға таптық кешигип,
Бир бәлеге шатасып,
Келдим жамаи өшигип.

Онбес жигит, онбес қыз,
Отырыспа құрыпгы,
Барлығы да жараксыз,
Бара салдык қурықты.

Бизлер бирақ мәс едик,
Бола қалды булағай,
Ерегистим бәс етип,
Ерлик етгим қуламай.

Душпанларға қарасам,
Балта, кетпен-жарағы,
Батырлығы орасан
Қырғын салып барады.

Жолдасларым тутылып,
Набыт болды табанда.
Қашпақ болдым қутылып,
Қәўип туўды маған да.

Арқасында куўаттың,
Жаздырмадым жыйрығың,
Бир нешшесин қулаттым,
Орынланды буйрығың.

Танып алдым түсинен,
Қызларының ханы бар,

Мышалардын ишинен
Мәкәрьянды танып ал!—

Деди Шәррик күлимлеп,
Аттан тиклен геўдесин,
Ылақтырды биримлеп,
Үш-төрт қыздың геллесин.

— Азаматым жарайсаң,—
Ләшкеримнің батыры!
Салып келдің ылайсаң,
Жақсы болған ақыры.

Ашыйберсин жүрегі,
Жалғыз қыздан айырылып,
Писент етпей жүр еді,
Қалды хәким майырылып.

Минип бедеў атларға,
Тепкилетіу — қумарым,
Жалатарман отларға
Шәхәр менен мунарын,—

Деди Көкше ғарқылдап,
Өз исіне мақтанып,
Жарақлары жарқылдап,
Жүріп кетгі атланып.

Кеткен тоғыз батыры,
Садақаның малындай,
Сулап қалды ақыры,
Тилине де алыпбай.

Муҳаббаты әнекей,
Қыз айттырған батырдың.
Жайпап өгіп жөнекей.
Ел қорлауға батыл дым.

Қара көзлер сүзилген,
Ынтық болып хәр ашық,
Қызыл гүлдер үзілген,
Қасқыр коллар жармасып, —

Сулыұлардың геллесин,
Таслап кетти далаға,
Қарға-қузғын көрмесин,
Мен тапсырдым аллага.

Бурымлар түр шубалып,
Қорқынышлы жыландай,
Гөззал түстер куұарып,
Әрман ушты думандай.

Қыз султаны өлди ме,
Себеплерин қарайық.
Ашық яры келди ме,
Көнил айтып барайық!

Ақырзамап бирақ дым,
Көрсө ярдың куұ басын.
Елге келген қонақтың,
Жанына кәтер туұмасын!

XIV

*„Орыс князлары қыпшақ
қызларына үйленетуғын еди“.*

(Тарих бетлерінен).

Ана отыр қабарып,
Түсін солғын ап-арық,
Қорқыныштын оқлары,
Бауырына қадалып.

„Ананың көңли балада,
Баланың көңли далада“,
Перзенти кетсе белгисиз,
Жыламай ана қалама.

Жырақ жолдан сыр күтпей,
Ғалма-ғал айтып үркітпей,
Ғайып болды жұлдызы
Бултқа сиңген бүркіттей.

„Келер ұақыт узады“ —
Деп ана бәрха ызалы.
Әлбетте буған не ғайбыл
Жолының сондай узағы.

Сағыныш өрті тасалы,
Жүректен жалын шашады,
Лаплаған қайғы дебдиұин,
Көз жаңбыр менен басады.

Жолына күнде қарайды,
Жолаушы өтсе сорайды.
Уұайым менен өткерди
Қәр бир күнди, қәр айды.

Сақлайды мудам есинде,
Уйқыға жатса, түсінде,
Кирпик қақпай шығады,
Гей бир түннің ишинде.

— Ай оңынан тууып па?
Келер ме бауырым жууықта?
Қалай жаны шыдайды
Ыссы менен сууыққа!..

— Иләж жоқ қудай қарғаса,
Күш-қуәаты талмаса,

Келип калар баўырым,
Жаў қолында қалмаса...

Айтарының бири—сол,
Сөзлерінің түри сол—,
Людмила менен ананың
Жырлайтуғын жыры сол.

Өткерип солай ўақытты,—
Айралық дәрти аҳуртты.
Дегбирден сасып жүргенде,
Бир күни князь шақыртты:

— Ат себилтип көникли,
Узақтан елши келипти,
Ойланyp черный клобук,
Кудалыққа көннпти.

Қайда сизің балаңыз?
Араға елши саламыз.
Журт жаңартып, қатнасып,
Жақын болар арамыз, —

Деди князь ашылып,
Жуўабын күтти асыгып.
Тил қатты ана бийшара
Өксиги зорға басылып.

Айтып берди кеткенни,
Бир неше ай өткенни,
Тәрийпледи тағы да
Пикириниң жеткенни:

— Узап кетти арасы,
Жазылмай жүрек жарасы,
Еле оған бармаса,
Қурыдым деймен шамасы

Жибердим неге сорыма,
Түскен гой, жаўдың торына...
Дегенде бөліп сөзлерин,
— Жаманлыққа жорыма!

Дәлил жоқ жанып күймеге,
Қайғырып қабак үймеге.
Әжелли бенде өледі,
Шықпастан жатып үйде де.

Ғаўлықпа, ана ғаўлықпа,
Өспесин жаслар қамлықта.
Перзентин ҳеш ким сақламас
Салып қойып сандыққа.

Жигитлик оты жел берип,
Сайраи етсин ел көрип.
Жүргенликке не жетер
Жаслығында үлгерип.

Кеткен шығар жол асып,
Болған шығар алжасық.
Қосылар мүмкин балаңа
Ынтық болған сол ашық.—

Деп тәсселле берипти,
Адам еди көрикли,—
Князьдың айтқан сөзлери
Ананың баўырын еритти.

Кәтқуда еди озалдан,
Қыпшақтан сайлап қыз алған.
Жәмийла сөзин жөплек тур,
Қапталында буралған.

Тағы да князь ойланып:
— Қапаланбаң қыйналып,

Жибереysin он батыр,
Тауып қайтсын айналып. —

Деди жүзи күлмлеп,
Қорықса да әуел дирилдеп,
Ананың көңли жай боллы:
— Даналық ақыл бунын!—деп

Толықтырды кемисти,
Ақылы—арқау, ерисли,
Ел ағасы айтқан соң,
Кууанып хәмме күлисти.

Елшиден арнап хат берди,
Косаққа байлап ат берди,
Ұасылдан тартыу—сыйлығын
Ат белinne бөктерди.

Сазланып жарақ—қарыу да,
Жыйналды ерлер барыуға.
Өз пикирин билдирди
Людмиладай арыу да:

— Рахмет бәрше ағайын,
Өзим бирге барайын,
Ағаны излеп табыуға
Келтирсин қудай орайын!

Турмаспан бунда арқайын,
Болажақ исти байқайын,
Сағынған достым Мәкәрья,
Ел-журтын көрiп қайтайын.

— Дей нықлап айтты сөзлерин
Ойнатып нәркис көзлерин.
Қарағай тулға, алтын шаш,
Бүлкилдеген қыз ерин.

Алмадай бети жалтылдап,
Өткір көзі жарқылдап,
Тик қараса, гей жигит,
Шыдамайды қалтылдан.

Гәпине дослар ойланып,
Пәтия берди жыйналып,
Ана да кайыл болыпты
Турса да әуел қыйналып.

Тоқпақтай шашып гүйинди,
Ер кийимін кийинди.
Бабасы батыр орыстың
Әрұағына сыйынды.

Жылқыдан таңлап ат алып,
Жүріп кетті пәт алып.
Изінде жалғыз апасы
Қарап қалды қадалып.

Түсликке бети қарады,
Бойында құрал-жарағы
Үш елші, бір қыз, он батыр,
Сапар шегіп барады.

Қыялым дәрхал қанат қақ,
Жұлдыздан бұрын зуулап ақ.
Елиңе барып хызмет ег,
Узақтан мийман кележақ.

XV.

„Бір жола Мәкәрьяның ізлеп келген ашығы уйық-
лап жатыр екен. Узақтан бір гүрсилдеген сес пайда

болыпты. Бул тегин гүўилди емес деп, халықтың зәр-
реси ушып қорқыпты“.

(Сейфулғабит Мажитовтың кітабынан)

Заманлас дослар, еске бир алып қараңлар,
Тыңланса сөзім, жырлаўға менің шамам бар.
Толқыған теңіз, ысырапыл даўыл есирип,
„Қарағай басын шортанлар шалған заманлар“.

Тутасып жерлер шәхәрлер менен муардан,
„Тоқпақтан минген мышықлар шығып Бухардан,
Толысқан шақта, әждәрха жутып ақырып,
Талай бир сапар ұайранын халықтың шығарған“.—

Деген де сөз бар, айтылып келген бурыннан,
Ақшыйтып тисин, ҳайўанлар келип урынған,
Жамылған қумды қалалар жатыр гүўасы,
Әждәрха түсли жаўлардан еллер қырылған.

Жағасып услап, тәсийин қалар барғанлар:
Бухарға шенли отыз мың жерде қорған бар.
Дийўалын түртсең, сығасқан инсан сүйегі—
Әждәрха жалмап, қақсатып қанын сорғанлар.

Туяғы аттың унтапты ашты-арықты,
Урыс ҳәм ашлық қамалап беллер талықты.
Орыслар келип, ағалық бийлик еткенше,
Дәрьясы қанның шайпалтты бәрше халықты.

Әдира қалып, Қаран да қалып Қырымда,
Турақсыз тәғдир қаңбақтай қуўған шынында,
Ераннан баслап, Қытайға шенли жайлаған—
Қарақалпақ деген уллы ел екен бурында.

Бағыр да болған, батыл да болған көп болып,
Жылғадай тарап, бултлардай көшкен топ болып,

„Ишинде оттың тутанбай қалған пахтадай“
Қалыпты урпақ, кетипти көби жоқ болып.

Халқымның сөзи: „Әждарға жутқан азайып“ —
Бир жағы шынлық, ертеқ те болса жазаық,
Өз көзи менен көрипти мениң батырым
Тоқтайын соған, кетпесин сөзим узаып.

Жас мийман бир күн шәхәрге жетип барады,
Көркине оның танланып журтлар карады.
Гезлескен жанның көзипин отын алмақта,
Астында тулпар, жалтылдап қарыў-жарағы.

Жарасып жүзге қаралтым муртытап берген,
Шашлары буйра, бетлери аппақ дәптерден.
Дөңгелек көзи алмастай өткір арыслан,
Сымбаты бөлек екени мәлим жат елден.

Қадаған қорған, кириўге еркти бермеди,
Келдин деп қайдан дәрўзабаплар тергеди,
Узақтан шаршап, сегбирлер тартып жеткенде,
Әрманда болған ашықтың жүзин көрмеди.

Шәхәрден тыста мийўалы бағқа барады,
Сейнслеп атын, Аяздың өзи карады.
Пинҳаны бағда сайрапшап мийман жатса да,
Паромон аты Қараман болып тарады.

Жасынан адам, соныңдай даңққа ернесе,
Сырттағы жанлар бахыт деп ойлар көрнесе.
Келгеннен бери көргени оның булагай:
Атапды қалай „аспаннан түскен периште“.

Тусында таўдың шүңгилли, сайлы жырадан,
Толықсып Жәйхун, бийиктен суўлар кулаған.
Қалдырмай жайнап „Моштықлы“ деген ауылды,
Бесиклер ығып, адамлар шуўлап жылаған.

Шабысып атлар, ҳәр жактан келди аламан,—
Жыйналды халық аўыллар менен қаладан,
Жығылған суўды байлаўға мурса берместен,
Әждәрха турды ысқырып көпке қараған.

Гуўилдеп даўыл, ағылды жаңбыр, булт қаплап,
Таў менен жерди қараңғы басты қундақлап.
Жантасқан жанлы дем менен тартып жутпақта,
Әпшери жаман, шаншылған көкке бултақлап.

Атылды суў да таўланып тарғын жыландай,
Серпилди журтлар, ҳеш ким де қарсы туралмай,
Шуўласын хәмме дегбирден сасып жүргенде,
Қос атлы шықты, аспаннан түскен қырандай.

Ойнатып атын, қадады Аяз найзаны,
Бәлемәт жайсан, полагты ғырш-ғырш шайнады,
Шыңғырын қагты, жутыўға мейил бергенде,
Екиши ердиң туллары көкте ойнады.

Үстинде полат, алтынлы саўыт жалтылдап,
Қолында найза, жәўхәрли қылыш жарқылдап,
Қуйындай уйтқып, ақырып айбат шеккенде,
Хүрреси ушып, әждәрха турды қалтылдап.

— Нешше мың жыллар қастыңды тиктиң адамға,
Үңгирде тыныш жатпадың неге оннан да?
Иисанды қорлап, дәўраның өгги басыңнан,
Адамлар теңлик бермейди енди қарамға.—

Деди де бастан секиртги атын, ағыла,
Әждәрха туўлап, күшлерин жыйнап тағы да,
Екеўин бирден жутпақшы болып турғанда,
Орыстың кескир, жәўхәри соқты жағына,

Жағасын услап, таңланды хәмме қарасын,
Тайғақлар қорқып, кетип те қалған тарқасып,

Әждәрха кулап, пәллемлик атып ушқан соң,
Жыйналды халық, кууаныш пенен жыласып:

— Шығайық тезден, жыққылар менен дегинше,
— Халыққа ғамхор, батырлар жетги жеңиске!
Биринши жигит шығаннан шыққан ер екен,
— Екинши жигит—аспаннан түскен периште!—

Тең таппай халық,кәрамат күшке усагты,
Ашылып қуяс, даўыл да күшин босагты,
Қолларын былғап, батырлар журтты шақырып,
Екеуи бирден шоққыға шығып тас агты.

Тасларын таўдың уныратты жерге қопарып.
Жабылып хәмме жыққынға урды апарып,
Сол күни кеште байланып суўдың сағасы,
Ғалаба халықтың басынан кетги қапалық.

Пәтия берип, Аязды қартлар шақырды:
— Ким еди мынаў—айбаты таўдай ақыллы?
Деп сорап еди. жабылып халық шуўласты,
Алғысқа бөлеп белгисиз мынаў батырды.

-- Билгиниз келсе, батырдың аты—Қараман,
Хәзирше менен аржағын гәптин сорамаң!—
Деген соң Аяз, осинде қалып халықтың,
Паромон, аты—Қараман болып тараған.

Аўылға тегис, қалаға тегис тарады,
Көкшеге жетип, жүрегін қатты жарады,
Дәўқара бир күн шақыртып алып Аязды:
— Сол батыр қайда, әкел?— деп ошан сорады.

— Қәйтесиз оны, зейнимди менің қайтармаң,
Алдағы бир күн рети келсе, айтармаң,—

Дегеннен кейин, тоқтады ўажге Дәўқара:
— Айтпасаң айтпа, ақыры өзим байқарман.

Жақында бирак, көремиз үлкеп шайқасты,
Қырғын да болар, топалаң менен айқаслы,
Егер де сонда, тайсалып саўаш жүргизсек,
Қырылар халық, өликке толар жай асты.

Көремиз сонда куўаныш болар, я жылаў,
Қорғанды баққан батырлар ушын, зор сынаў,
Келип те қалды қыямет күни жақынлап,
Душпанға шынан көрсетпей қалсақ қарсы даў.

Хешким де алдан болжамас истиң ақырын,
Жаўлар да күшли, әждарға болған ақырып,
Олардың сусты ҳөктелеў болса бизлерден,
Туўылған елдиң шығармай қоймас тақырын.

Тайғақлық етсек, кең дүнья бизге тар болар,
Женилип қалсақ, өлим де болар, ар болар.
Өзиңдей ердиң, гүллердей көркем арыўдың,
Денеси сулап, көзлерин шуқыр қарғалар.

Қорғанлы ел көп, дәрўаза жабық, илик тур,
Жаў шапса бирин, екінши оған күлип тур,
Бүгиннен баслап, сәркәрда болдың нөкерге,
Қолыңнан келсе, қалаңың бәрин бириктир.

Таярлық жетти, аямаң залым Көкшени,
Қаңғырып келип, көрмеді бизди шөп шепли,
Бассынған жаўдың басына жетсин қылығы,
Булағай салмай көтерсин тезден өкшени!—

Деди де ҳәким Аязға берип буйрықты,
Көзинше халықтың, саўғалар тартты сыйлықты.
Ўәдесин берип, асынып жарак, кийинип,
Атланды Аяз қағлатып желдей жүйрикти.

Жас мийман қайда, алайық көңлин шамалы,
Талпынған жүрек таулардай қайғы жамады.
Қуястай көркін қара булт етип түнерткен—
Найзадай шаншып Мәкәрья өлген хабары.

XVI

Түйинип гәптиң баслайын дослар басынан,
Жаршылар көп—ғой хабарды шөптей тасыған.
Жас қонақ жалғыз, гүжимли қауыз жанында,
Бир топар адам гәплесип өтти қасынан.

Аяз да кетип, үш күннен бери келмеді,
Еситкен шығар ғалаұйт гәпти елдегі.
Жел болып тарап, жайылып кетти бир күнде,
Хан Көкше келип, қызлардың жаудан өлгені.

Сораса байқап, хәммениң гәпи бир шықты,—
Жамаплық сөзге таулады бәрп уршықты.
Дийұана келип, басынан аяқ баянлап,
Қуйқасы жуұлап, қыйналып мийман түршикти.

Геўдеге сыймай, ышқыңды ердің жас жаны,
Көңилли сапар қайғының сазып баслады.
Мұхаббат, үмит өртенип күлге айналып,
Ларс етип жерге түскендей болды аспаны.

Қуястай көркі түнерді бирден қазандай,
Турыппан еле сүўретин толық жазалмай,
Кешеги жәннет бүлбилли, гүлли әрам бағ
Көринди бүгин өликке толған мазардай.

Биреуи кетсе, биреуи келген ағындай,
Туўлайды қыял бирине бири бағынбай:
„Айралық оты бүликті салды басыма,
Өртенип жүрек лаўлаған қызыл жалындай.

Жазыксыз жанға жумсайды қалай қарыўды,
Мақтанса күшке, қайұанлар оннан қарыўлы.
Ағызып қаның, көз қыйып қалай өлтирген,
Кептердей жуўас, гүллердей көркем арыўды!

Силтенген қылыш, адамлық еске алынбай,
Бар еди көркі ғыжлаған қызыл жалындай,
Турғанда шығар мөп-мөлдир көзи жаўдырап
Ашығын ойлап, жаўына ҳеш бир жалынбай...“ —

Елеслеп ойда гөззалдың пәзник келбети,
Көзлери тынып, гүп-гүнгирт тартты жер бети,
Аяўлы жаның келмеске кетти дегендей,
Дарақлар турды басларың шайқап, тербетип.

Дирилдеп дене, оқ тийген қустай ес кетти,
Қайғының булты турғандай қаппап жер-көкти,
Анасы өлип, далада қалған жетимдей,
Жападан жалғыз, көзлерден буршақ жас төкти.

Гүрсинип гейде сам-сазы шығып турады,
Түтінли өрттиң табылмай басқа куралы,
Суп—сулыў тулға аяныш гүйге айналып,
Сериппекте суўын жанардан аққан булағы,

Болса да ердиң айбаты бийик асқардай,
Ашынды жүрек, қыздырып, темир басқа ндай.
Муҳаббат оты—күшлирек екен қылыштан,
Делбеси шықты жаралы болған арысландай.

Хұўшинен танып, тикледи қайға санасын.
Есине түсти ел-халқы менен анасы.
Людмила жаны „қайт елге аға!“ дегендей.
Ойлардан туўған пикирлер кетти таласып.

Қышқырып қатғы „соншама қайғы жейсең“—деп,
Қырғауыллар жүр, жоңышқа шөпшеп, гүйсеңлеп,

Ойланды жигит „сәўғиниң таўып денесин,
Душпанға барып, бүркиттей болып тийсем“ — деп.

Көтерди бойын, өксиги кем-кем басылып,
— Унтарман жаўды, болмасын бирақ хәсилик!—
Жайына барып, асынып карыу— жарағын,
Адымлап кетги ағына қарай асығып.

— Қәдирли мийман, көзиннен жасып ағылды,
Елиңди ойла, бийшара ана сағынды.
Алдында кәтер алартып көзин күтип тур,
Керексең елге, өзиңниң ойла жаныңды!

XVII

„Ашықлар ағлайур ләйлиў—нәхәри,
Қара көзли кәдди далдын
айрылса“.

(Хажыныяз)

Айтылған ақыл қонбайды лейди ашыққа,
Ылажы нешнәк, болмаса егер жол қутлы.
Адамға келсе, мүснәбет—қайғы қашық па,
Ахурған зары көнлимди мениң толқытты.

Сәўғиси ушын шегеди хәсирет хәр ашық,
Көз жасын төкпек—жүректә отғың белгиси.
Жаслықта сүймек—бәхәрги гүлдей жарасық,
Соқса да сәўир, тайсалмай өрлеў—ер иси,

Нәкуста жанлар көрмейди мундай саўданы,
Ақылдың қабын ақтарса пулдан мысы жоқ,
Қай ўақта көрсем, ерлердиң басы ғаўғалы,
Бос қалта менен киспурдың да иси жоқ.

Сандалып қорқақ излемес бахыт азаптан,
Қурсағы тойса, сатып та кетер намысты.
Қырандай сарқып келсе де мийман узақтан.
Бир адам ушын, мың адам менен танысты.

Жүрсе де аўлақ келгеннен бери журтынан,
Жулдыздай гейде жарқылдап шығар хәрдайым,
Қарасып жанлар гәп етип турса сыртынан.
Көркине қызып, сулыўлар қағар таңлайын.

Саз етип шертер, әждәрха менен айқасып,
Таўлардың тасын қонарып атқан жайсаңды,
Өтеди гейде жаяўлап алым жай басып,
Болса да ынтық, сустынан кызлар тайсалды.

Тәғдири бирақ аяныш болып ақыры,
Ишине түсип ордалы, уўлы жыланның,
Көп жаўлар қоршап алдыма жайсаң батырды,
Не болды ҳалы орыстан келген қыранның?

Қарасты қырдан бир топар адам жыйналып,
Ерлери аўған—жайдақ ат шаўып жүришти,
Көргенлер турды жағасын услап, кыйналып,
Кеткен бе таслап, үстине минген жигитти?!

Жалында аттың шашылған қанның изи бар,
— Тегинбе оның ийесиз шаўып келиўи?
— Сақлайгөр құдай,—көргеннің көңли бузылар,
Шоршытты журтты батырдың жаўдан өлиўи.

— Жақсылық иргиң нышаны емес бул бирақ!—
Жорыды хәр ким билгенин айтып шуўласып.
Ылағып шаўып, айтөбел қасқа құлдыран,
Жуўытпай жанды, ойнақлап кетти қыр асып.

Аяз да келди, тулпары көкке атылған,
(Танып та қалды көргенлер оны хәрдайым).

— Өзим ғой жаўды сары жай менен жатырған... —
Деп журтқа толық айтғы ол барлық жағдайын.

Туұылған екен ылайық болып ерине,
Хайұан да болса, айтөбел қасқа ақыллы.
Оқыранып кирип күндеги турған жерине,
Кетпеди таслап, жемина толы ақырды.

Ерлери аўып, ийесиз келген сол атты.
Қайғырып турса көзлери шалған халайық.
Елден де ерек жаңбырдай жасын боратғы,
Буралған сулыў, ким екен нәзер салайық?

Өмирдиц жиби — бирине-бири жалғасық,
Адамға шерик: — қуғанбақ, күлмек, тарықпақ.
Өлтирген жаўлар басқа бир жақты алжасып,
Мәкәрья тири, көриңлер дослар анықлап!

Жетискен мунда аққудай ушып журтынан.
Келгеннен бери дабылы шыққан арыслаңды,
Билдирмей журтқа сезип те жүрип сыртынан,
Көрсем деп бүгин, пайытын таўып атланды.

Ляздан толық, анығын кеше еситкен,
„Ашықтың көңли — ғыжлаған қызыл шоқ“ дейди.
Гүл менен тикен — куўаныш-қайғы өсип тең,
Тулпарын көрип, жүрекке қайта оқ тийди.

Сәўкеле кийип, гәўхардан шығак тағынып,
Қәлемпир, этир жупарын шашып аңқыған.
Бас шайы турып, пәс шайы жаўлық жамылып,
Сыр ашпас ушын, дийдарып бурды халқынан.

Геўдесин жапқан қап-қара булттай бурымы,
Желпинип желге ойнайды шапшып, толқынлап.

Кийинген жасыл, ҳинжиге толы тулымы,
Айнадай көзден атылды жасы, солкылдап.

„Жетипти ушып, иштизар болған жел қусым,“ —
Деп келип еди көкирек тасып аспандай.
Көргенде аттан шашылған қанның белгисин,
Күндиздей көрки кубарды геўгим баскандай.

— Қайсы жаў алды сүйикли ердің жас жанын?
Излейик бирге, қалдырған жерди тапсашы!
Жаныўар сөйле, денесин қайда тастадың,
Қалды ма жайрап бағынған жүрек патшасы?!

Мухаббат онда, гирбенсиз ҳадал жан еди,
Сол ушын келди, елицде мендей қыз жоқ па,
Ықбалым ушын ағарған жақты таң еди,
Ким ушын түскен гүбелек болып бул шоққа!

Нийетлеп едим көрсем деп ықбал-бахтымнан,
Қанатым мениң сынды мамүдий қайрылып?
Мәртебем артық Сулайман минген тахтынан,—
Деп жүрген басым, қалдым ба күннен айрылып.

Берместен пурсат сағынып жүрек күседи,
Бар болса жаны, өмирлик сүйген ярыман,
Узақтан келип, басыма қонған кус еди,
Зым-зия кетсе, кешейин мен де жанымнан —

Деди-де алды киседен апақ қагазды,
Кашса да түри, алмадай белн жалтылдап,
Қыялға шөмип, атаға арнап хат жазды,
Көзлерин сүзип, маңлайы айдай жарқылдап:

„Жаным ата, әжел келди қозыңа,
Разы бол—тәрбияңа, дузыңа!
Биреўлерди жалғзынан айырып,
Тири жүриў—өмир болмас қызыңа.

Сөзим емес айтып турған табалап,
Кайғы оты туншықтырды камалап,
Бир мен емес.—ата-баба дәстүри,
Нашар басым болмас үйге шаңарақ³

Дәулетинде шад өткердим бес күнди,
Сонғы өмирим болды бирақ кескинли.
Өзин едің сүйгениме қоспаған,
Өзим өлдим, айыплама ҳеш кимди!“ —

Деди де гөззал, тәриплеп сөздің жалғасын,
Қағазға тамды қуралай көздің жаслары.
Кай жақта Аяз, есимнен шығып қалмасын,
Шешилмек соннан бир талай гәптиң астары.

* * *

Баска түсип аўыр истиң салмағы,
Кетип достан үш күп хабар алмады,
Қорғанлардан қорғанларға ат шапты,
Ләшкерлердің сәркардасы болгалы.

Дослар жәмлеп, талай исти питкерди,
Жеңиллетип мойнындағы жүклерди,
Қырық қыз, Думан, Жамбас қала жеринен.
Арадағы хәмиреликти тикледи.

Булдыр-булдыр узақ қалды қорғаны,
Баратырған ат, ешекли, арбалы,
Жолаўшылар ынтық пенен карайды,
Аяз бағыр ағытқанда жорғаны.

Арғымағы талпынбакта кептердей,
Басын шулғып алдына жан өткермей,
Қамшы басса кететугын түри бар
Қатарласып ушқан қусқа жеткермей.

Қызған сайын желдей уйтқып барады,
Жалғ-жулғ етін бойындағы жарағы,
Бір нәрсени мәрттің көзі шалды да,
Кәпелимде сам саз болып қарады.

Мағлум болды анық душпан скени,
Қапталында көринбейди нәкери.
Көзін қадап жалғыз атлы кисиге,
Жүрегінен кекли жалын төгеди.

Не болса да көкиректе жара тур,
Астан—гестен шаң көгерип ала қыр,
Не себепли Паромонның тулпары,
Жау астында секелеклеп баратыр?!
Жау астында секелеклеп баратыр?!

Ашыў қысып, көкирекке сыймады,
Дос тәғдири шийрин жанын қыйнады,
Өзлігінен ат береме душпанға,
Қәўип астында елеследі дийдары.

Жау сескенип жолбарысты көргендей,
Сыр берместен жүре берді егленбей.
Душпан бірден гезегенде садағын,
Қәхәрленип, көзі кетті жер көрмей.

Жаўдың оғы қаңғып кетті дарымай,
Турды әуел ким екенин танымай,
Оқ атқанда нәзер салып қараса,
Көкше ханның жалпылдағы—Сарыбай.

Өз елинде айтысады хәр адам:
Қандар болып қашып шығып шаруадан,
Қара бастың гама ушып ел шауып,
„Кум қапқыр“ деп ели-журғы қарғаған.

— Қалайынша тап болды бул ҳарамы!—
Деп қолына сары садақ алады.

Үзенгиге ширенип бир тартқанда,
Оқ гүрилдеп, жау жүрегін жалады.

Тағы атты, жоғалтты ол ерикти,
Қулағанда ат жаныуар желикти.
Үзенгиден аяқ шықпай салақлап,
Сәддеменен ылақтырды өликти.

Тұлпар кетти кейін шауып асыға,
Жигит келди өлген жаудың қасына.
Көкше ханға тутқын болып жүргенде,
Талай қамшы урған еді басына.

„Неше жанды шырқыратқан сум болып,
Мине мынау жатырғаны гүм болып,
Дүнья ушып қан ағызған гәззаптың,
Қалды бүгін көзлеріне қум толып.

Харамының қалайынша келгени?
Достым менің жау жақынлар ермеді!“ —
Деп ойланып, жумбақ болды Лязга,
Дос мийманның атты қолдан бергені.

Туу сыртынан журттың бәри мақтаған —
Қараманды ізлеп душпан таппаған.
Көкше буны жансыз етип жиберіп,
Көшелерде дәрунш болып қақлаған.

Қәпелимде көріп қалып көз бепен.
Атып алып, қашпақты бул гөзлеген.
Мәкәрьяның қайғысында жүрген ер,
Жау мышықтай аңлығанын сезбеген.

Қайғы шегіп, зорға келсе песинде,
Бұндай ислер болмаған хеш есинде:

Ери аўып, қызыл қанға боялған,
Тулпары тур қорасының ишинде.

„Не себептен буида адам қаны бар,
Не бәлеге шаталдыц сен жаныўар?!—
Деп турғанда Аяз келди ат шаўып,
Бир қараса, Мәкәрьясы тагы бар!

Тил қатпастаи аң-таң болып иркилди,
Бәриниц де жүреклери дүрсилди.
Еки ашық—бир-бирине тигилип,
Жас аралас мыйық тартып бир күлди.

Тамам болды әңгимениц тармағы,
Айтпасам да аян шығар аржагы,
Гәп ақыры буның менен питпейди,
Шаршамагай шайырлықтың әрўағы.

XVIII

Қыр ҳаўасы үш күн бурын бузылған,
Шығыс жақты бояғандай қызыл қан,
Түни менен әтирапқа жайылған,
Булттың төсни даўыл сүзип айырған.

Демин гартып, жым-жырг болып самалы,
Күлимледи жулдызлардың жамалы,
Әлем нуры жайып кем-кем қанатты,
Шолпан жулдыз жымың қағып, таң атты.

Жердиң шацын әл-ҳаўаға суўырып,
Иннен шыққан кумырсқадай шубырып.
Келатырған кимлер екен, қарайық,
Билмек ушын жақынырақ барайық.

Топырақты сабаласып ескектей,
Атлар шаўып секирискен шекшектей,

Басларына орап қызыл шалманы,
Алда келер сап тартысқан палуаны.

Басы таска тиймеген ҳеш ләшкери,
Еситилер лалаўласқан сеслери.
Жаўдың ойы—тағы адам баўызлап,
Көшелерден кан дәрьясын ағызбақ.

„Ҳеш гәп емес—адам қыйрап қуласа,
Қарт, кемпир хәм жапанлары жыласа,
Батырларым қыз бурымын таўласа,
Жетим қалған нәрестелер шуўласа.

Хәр қаланың алсам сөйттип зәрресин,
Бағынады маған барлық Хорезм,
Ийе болсам ғәзнийеге, ҳасылға...“ —
Деген ой тур Көкше ханның басында.

Гәпилетте унтаймыз деп Бағдатты,
Қурыжына миңди бүгин жаў қатты.
Ертеректен күш сынасын таныспай,
Барасала жапырмакны қамыстай.

Бирақ бирден тоқтап қалды жүристен,
Ҳеш хабарсыз келген екен бул истен;
Көрип қалып апталасқан ләшкерди,
Тулабойы шимиркенди, сескенди.

Дәўқара тур қолға жасыл туў алып,
Көкше ханның жүзи кетти куўарып,
Бурын сирә көрмей жүрин шөп иешли,
Ойда жоқта қалайынша сескенди?!

Көптен мағлум Көкше ханның келмеги,
Күш толқыны жәмленіскен елдеги.
Ҳеш бәреў де отырмастан сүзилли,
Искендердің ләшкериндей дизилип,

Намыс қозғап аўыл менен шәхәрди,
Ел ерлері ағланысқан, қәхәрли,
Жаўды күтп, жар қасында тоқталып,
Аңлып турған таў бултындай шоқланып,

Әүслинде көрсетпестен келбетин,
Заматында қаплап кетти жер бетин,
Шың астында дәрья болып ағылды,
Енди Көкше есабынан жаңылды.

Хуўшы кетип, сөйлер тили байлапты,
Дәуқараның жигитлери — сайланды,
Тайын турған қырқысса да жекеше,
Келатырған душпанлардан еки ссе.

Ал-сал болып, батырлығы оянбай,
Кейпи ушты бүркіт көрген қояндай,
Өмир бойы урыс пенен ойнаған,
Ғеш ким қарсы турмайды деп ойлаған.

Менсинбестен жүрген болса ғеш жанды,
Қорқыныштың бириншиси басланды,
Әскерлерин „қайтпайтуғын ер“ деген,
Түсинде де бир жеңилип көрмеген.

Қан ағызып мудар алас-қапаста,
Марапатқа тутқын болған бул қасқа,
Зорды берип найза менен қылышқа,
Ғәзир жүрек даўамай тур урысқа.

Бос қалдырып дәрья менен таў жағын,
Үлкен ләшкер қоршап алды жаў жағын,
Толқый берди күш артынан күш толып,
Көкше ханның батырлары пуш болып.

—Бул бәлеге шаталдық биз қай жақтап?!—
Деп үркіп тұр жер жаңғырған айбаттан.

Ат ойнатып, қыр жағынан жағалап,
Тақай берди таў, дәрьяға қамалап.

Билгенликтен мингенлиги ашыўға,
Душпан жағы бийимлести қашыўға,
Мәгар болса ҳеш бир ылаж таппады,
Арт жағын да калың ләшкер қаплады.

Душпан састы өз пейлинен тапқандай,
Турған сайын қысаберди қақпандай.
Алғы сапған жақыналасып, өкшелеп,
— Батыр болсаң, шық майданға Көкше!— деп.

Аяз сести еситилди жаңғырып,
Қосылысты нуғыра менен жаңғырық,
Душпан бирден мингендей-ақ қарыўға,
Қолайласты топтың мушын жарыўға.

Хүжим егги, қырып-жойып шығажақ,
Үмбе-дүмбе, быған-жыған шака-шак,
Жаўып кетти садақ оғы жарқылдап,
Ақ пайзалар соқлығысты сартылдап.

Ат үсгинде ҳәл салысып турысты,
Қоразлардай жулқыласып жулысты,
Жалышлатты уллы қырғын шайқасты,
Не батырлар арысландай айқасты.

Жаўлар сирә қояр емес қанатпай,
Мың сан билек сермелисти қанаттай,
Толқынлардай соқлығысты тыйылмай,
Уйқы-туйқы өршип кегги куйындай.

Үлкен саўаш қызғанлықтан қорғансыз,
Мәлим болды питнеслиги қурбансыз.

Уў-шуў сеслер еситилди кулаққа,
Душпан бирден мой бермеді бирақта.

Аяз да жүр найза урып, шекелеп,
Қойғандай-ақ тулпарына шегелеп,
Дәрпенбеди ҳеш батырдан, ҳеш күштен,
Хәр урғанда аўнатады үш-үштен.

Кәрди душпан белнисиз бир батырды,
Жап-жас жигит, талайларды жатырды.
Тал бойында бир минн жок, мүсиндей,
Хәрекети мәрт қоблашның исиндей.

Билмейди ол тайсалыўды, қашыўды,
Не болса да көкиреги ашыўлы,
Дуўшар болды бир әжайып палўанға.
Көрип еди түн ишинде барғанда.

Түп негизн—ел қашқыны, үсталып,
Көп айқаста зорға жықты күш салып,
—Жайрат Бақый!—деди оған дослары,
Бул гәпниц де терең жатыр асгары.

Жерге урды жаўдың шәррик палўанын,
- Орынадым жүрегимнің әрманын!
Елди сатып, айырылғансаң арыцан,
Жүдә еттиң қарындастан, ярымнан.

Сол сапары тартпай кеттиң жазасын,
Татлы болса тарт өлимнің мазасын!—
Деп гүнасын көз алдына келтирди,
Шәррибекти ўайўайлатып өлтирди.

Ел сатқыны қала берди муқ қаўып,
Бақый кетти аламанға ат шаўып,
Аўыр саўаш батырлары көбейди,
Жаўдың пәти азынаўлық кемейди.

Хал сынасып хәлден зыят күш пенен,
Биразлары басқы таўып, тис жеген.
Гейбиреўи атып өзін дәрьяға,
Биразлары батып агыр уймаға.

Гейбиреўин ийрим жутты жайындай,
Көпшилиги айқасып жүр тайынбай,
Қап жосылып таўдан аққан жырадай,
Бола берди үзінги жоқ булагай.

Саўаш қызып сексеўилдин шоғындай,
Душпан еле турған еди бағынбай,
Қызып турын астан-кестен бығырлы,
Көкше ханның туўы қулап, жығылды.

Даўам етип атырғанда қырампыш,
Озат шықғы жийрен атлы, қыран құс,
Хәмме көрди түри басқа батырды,
Жүрген жерин қарағайдай жапырды.

Қәхәрленип қайда барса Қараман,
Ог тийгендей басқы тапты аламан,
Сахрадағы кийик қуўған бүркіттей,
Барған жерин шыдатпады үркітпей.

Атқан оқтай зықып шықты ортадан,
Көп душпанлар шуўлап қалды арқадан,
Гезлескенлер нәзер салып қараса,
Әне маймыл ойнатқандай тамаша.

Мәгәр болса соның ушын асықты:
Көкше ханды ала сала қашыпты!
Айқасларда хәлсиреткен өлтирмей,
Денесине хәш бир зақым келтирмей.

Ат үстінде серренлетип ылақтай,
Тапжылтпастан бүрип алған қулатпай,

Таңлағысып көрген жаплар бул исти,
Шыдамастан биразлары күлсти.

Ұайран салған қасқыр еди баяғы,
Қараманның тақымында аяғы.
Қәр сумлықты ойлап келген бәле бас,
Қәзир мине қыймылдауға жарамас.

Ядында жоқ қанша жанды қырғаны,
Болды бүгін пығалының қурбаны.
Ағасын да аяды ма бул бирақ,
Сур жыландай көзлери түр жылтырап.

Жаздырмастап талайлардың қақ қаны,
Шарт еткендей соқты ердің қақпаны,
Төбесинен түсіргендей жасылды,
Қатаң сауаш суы серпкендей басылды.

Анықланды урыс тамам болғаны,
Бенде болды душманлардың қалғаны.
Олай-булай шауып өтип арадан,
Көкше ханды көкмар етгі Қараман.

Зуулап келип, бир орында иркилди;
— Сәлем!—деди, мыйық тартып бир күлди.—
— Орынладық елиңиздің буйрығып,
Мине мениң жаудан алған „сыйлығым“ —

Деп ортаға атып урды жайсанды,
Әдеп пенен бетин бурып тайсалды.
Бул аўхалды көрип турған аламан,
—Узақ жаса, берекет тап Қараман!—

Деп хәр жақтан қутлықлады батырды,
Дәуқара да Қараманды шақырды.
Жақын барды, тартыпады несине,
Шатыраш ойын түсти мәрттиң есине.

Дәўқара да танып алды җасылды,
Көзлерине гәүҗар болып басылды,
Гезлесийден көңил кетти елжиреп,
—Айнанайын жақынырақ келши!—деп,—

Не болса да көзден жасы моншақлап,
—Бахыт кусл—деп сүйип алды кушақлап,
Баян етип жүрегиниң алғысын,
Бираз сөзлер айтты тағы халық ушын:

—Жаўдаш жәбир көргенлерди аядым,
Елди басқар, айналайын Аязым!
Атланыңлар халқыңызға болып бас,
Енди жолда қәўипли душпан жолықпас.

Бөрилердиң уялары куласын,
Онда жағыр қыз-келиншек жыласып.
Хәрбир елдиң не бир жайсаң уллары,
Гәпилетте болып қалған кул бәри,

Тыйың барып көзлериниң жасларын,
Дәртлерине дәрман болың досларым,
Тезден барып азат етиң барлығын,—
Мине мениң мәсиятым, жарлығым!—

Деп Дәўқара орынлатып пәрманын,
Гум-жам еткен Көкше ханның қорғанын,
Үш мың бенде еллерине қайтыпты,
Бәрше халық мың-саң алғыс айтыпты.

Көкшени ким, қалай етип устаған,
Орын алып бәйит пенен қыссадап,
Сол жас жигит ерлик еткен бурында,
Айтылыпты жыраўлардың жырында.

Хәр ким хәуес бир көрмекке мийманды,
Ойдан-қырдан сансыз халық жыйналды.

Той мәхәли келип қалды тақалып,
Умыг болсын бастан өткөп қапалық,

Лузып ашып ертедеги аршаның,
Тәрийплерин айтаман деп шаршадым.
Тойға барып, қонақ үйге түсейик,
Шадлық пенен дос шарабын ишейик!

XIX

„Тезирек келип, ал қолымнан шарапты,
Алтын кәсе нәзик белім талдырды“.

(„Шора батыр дестанынан.“)

„Узақта Мәкәрья деген журт бар екен, Сол атақ
Мәкәрьяның атағына қойылған екен... — деп, — қарақал-
пақтың ғаррылары гүриң етеди“.

(1925 жылы Ташкентте басылған „Егеделер сауаты“
кітабынан.)

ЭПИЛОГ ШЕЖИРЕСИ

Жауыңгер ләшкар жеңисли қайтып жорықтан,
Қақпанға түсти қанишер қасқыр қарамы,
Ойда жоқ жерде қарадан туўған болып хан,
Таңлантып журтты, гүўлеген хабар тарады:

— „Дәўлеттиң қусы Аяздың қонып басына,
Қырық қорған елдің жәмленіп басы бирикти,
Айбаты таўдай ўәзирлер отыр қасында,
Қәзирети Қыдыр қоллаган екен жигитти,..

— Жақлайды жандай аш пенен гедей — арықты,
Дослыққа гүўа ләтгеден жыйған буйымы,

Жойпапты сирә кир көйлек, жумыр, шарықты—
Кул болған шақта устине кийген кийими..“

Қыялы оны: „Қорлықты көрген кул едим,
Жарлының бәри—тәғдири шерик агайын.
Қәледі халқым, қус болып қайта түледім,
Хәсиге кетпей, хәлиме күнде қарайын.

— „Шарқыца бақ!“ —деп, тәселле берген өзине,
Менменлик туўып ысырып таслап бул бирден,
Болсын деп тәмби, көрсетип қойып көзине,
Жанында тахтың сырққа беккем илдірген.

Бергеде пәрман жақсылар менен келисип,
Унаған екен жарлылар сөзи нақ оған.
Пүтин нан болса, ел менен жепти бөлисип“, —
Деп Аяз атын урпақтан-урпақ сақлаған

Өмирден оқып, үәлийлер алдын болжаған,
Сыйласа халқың еңбегің кетпес еш болып,
Қәбирлеп болып, умытса журтың сол жаман,
Жақсылар қурған өзине үлкен естелик.

Хан болған мәхәл сиясат болсын көзге деп,
Биринши барып, Дәўқара оған бас ийди:
—Хәмел бар жерде өтирик, ғыбат сөз де көп,
Сақ болың зинхар, шуғыллар өсек тасыйды.

Күдиретли тахқа миндирди қудай күн етип,
Жеткенше дадын бултларды серпип, жақты сеп.
Тикепди—тикен, гүллерди көрсет гүл етип,
Патшаға бахыт—бухара айтса жақсы деп.

Шарапат етсең бөриге жибип жүрегің,
Отарға шаппай, қойларды тыныш қоя ма!
Күдиретің барда орынлап мумин тилегин,
Тырнағы тийген мышық та болса аяма!

Мийирман елиң бахытыңа сениң тилеклес,
„Қараша халықтан хан болсын!“—деди барлық журт.
Тикенек жайған жантағын шаппай гүл өспес,
Әделат жолда бузақылықтың сорын құрт!

Шашларым қуўрап, дәўраным өтти жастағы,
Кеширдим өмир байлықта шалқып, ел гезип,
Жепилттиң меннен бир батнан тасты бастағы,
Дүньядан, малдан турыппан ҳәзир мен безип.

Жөнермен бир күн аркалап нәрсе әкетпей,
Хәрким де билер өмирдиң ақыр өтерип.
Гәзийне—мүлким көрипбес көзге келектей,
Он—онбес аршын бөз екен алып кетерим.

Қәдирли байлық—дослардың еткен хұрмети,
Сескенбес жаным, өлмеспен сирә енди аш.
Тырнагым жалғыз, узатың тойың гүрлетип,
Аямай мени, дүньямың көбин елге шаш...—

Сөзине елтип, силтидей тынып тур еди,
Инилер ушын сыналған аға сүйикли.
Көзинде ойнар жақсының жақты жүреги,
Тик турып Аяз, ант етип басын ийипти.

* * *

Түрленип гүллер, аспаңға атты жупарын,
Жолладым мине жулдыздай аққан қыялды.
Ертеден сайрап, тарқатты булбил қумарын,
Гөззаллар гүлдей—таң менен бирге оянды.

Гей журтта болған гәўхәрдай көрктиң урысы,—
Пәренже киймей, жананлар бизде бос жүрген.
Жеңбестен кеткен арабтың өткир қылышы,
Исламның дини хәлсизлеў шығып дәстүрден.

Жуўдырлап ҳәсем өңирмоншак, хәйкел, сырғалар,
Келиншек-қызлар қосылып атыр қатарға,
Мирәтке түсип саллаңған сәмен жорғалар,
Сап тартып турды бөгенек кийген ат-арба.

Шықпақта байлар маўыты шекпен жамылып,
Жарасқан атқа жипектен жона, ақбас ер,
Алтынлы жуўсн, сийнебент, моншак тағынып,
Сиясат ушын асынған қылыш, нақ әскер.

Нан таппай жүрген жарлылар күни бир басқа,
Биреўлер жаяў, биразлар атлы, арбалы,
„Той болса бәрхә жумалар,—дейди қуў бас та“,
Тамағы тойса, жарлының байып қалғаны.

Қуўанып турған жүреги журттың шәўкилдеп,
Нақышлы сазлар бурқыды ерте алыстан,
Бәленттеп гернай былғалақ атты әўпилдеп,
Қуйқылжып сырнай, кубылтып сестин жарысқан.

Төрткүллеп ошак ойдырып гилең қасынан,
Баў-шуўлы оғаў ларақтай қатар тигилген.
Себзаўат, мийўа себетпе-себет тасылған,—
Таўсылмас булақ ағылып атыр түбирден.

Хәзилли күлки аўыллар менен аймақта,
Дәрьядай алға ағылды бәрше халайық.
Қыялды минин қосайын мен де байраққа,
Қызықтан қалмай мәрреге ерте барайық.

„Қуўлы көл“ төси—таслақлы тақыр, биік қум,
Созылған узак, айдынды жазық алаңда.
Мыңлаған жыллар жайлаўы еди кийиктиң,
Салтанат жайы сазлаңған сонда адамға.

Сығасқан шатыр, оманлы төбе минбери,
Жалтылдап шоқтай қып-қызыл отау, ак үзи,
Өтпекте мине тойынын қызғын күнлері,
Жыйналған халық, узақтан қоршап, сап дүзип.

Ат-арба миіген арыўлар турды сәп қурып,
Қыз болған жерге жигитлер келди жақынлап.
Гернай хәм сырнай қыйқыўды салса жаңғырып,
Саўсақта ойнап, даңгара шықты тақылдап.

Қатнасты тойға қалмастан хешким эрманда,
Алахай салып, шадлықты курды қаракен.
Шың, рум барып, жөнекей қайтқан кәрўанда,
Арнаўыт; мәжер, алманнан мийман бар екен.

Өткннши кәрўан талай бир елден бар шығар,
Есапқа сыймас ығын да—жығын аламан.
—Гүреске шық,—деп, айқырық салар жаршылар,
Мысырдан, Шамнан, Техраннан шықты талабан.

Келипти қонақ Гүржистан, Шырўан, Дәрбенттен,
Татыўлық көңил жүректі қалай еритпес,
Көбейди дослар Бухардан, Шаштан, Жанкенттен,
Хүргениж, Хийўақ тәғдири бирге шериклес.

Елге қут болып орыстан келген мийманы,
Қапалық изп—қуўаныш тойға айналды.
Паромон, Бақый, Аязлар—ысық дийдары,
Гүрлетти халқы Мәкәрья ушыи байрамды.

Арканда ушып қыз бенен жигит—екилик,
Әткөншек. дәрўаз бир неше жерден қурылған.
Аспанда ойнар дәрўазшы қустай секирип, —
Хайт пенен тойдың үрдисен еди бурыннан.

Руҳы бәлент жарыста абырай алғанлар,
Айбаты суслы гүреске қумар жаслардың.

Сыбанып билек, ортаға шықты палұанлар,
Соғысы күшли мүйизи полат қошқардың.

Шақылдап шақлар, биришен-бири қорғанар,
Тулпарлар келсе узақтан шаўып, айшалып,
Сүрилди тойда секелек атқан жорғалар,
Сейислер турған муртларын таўлап, бәйги алып.

Шабандоз мәртлер тартысты ылақ шекелеп,
Қолына тийсе, жаздырмай жарып тоңларлы,
Дәрпенбес олар қойғандай атқа шегелеп,
Шып терге түсіп, әкеліп атыр көкмарды.

Биреулер – палұан, биреулер – сейис, атшабар,
Жұлдыздай ағып, жүйриклер өтсе сызықтан,
Көзинше халықтың сезилип атыр хошхабар.
Биришин бәйги алғанға хәмме қызыққан.

Майданда хәрким озғысы келер қалыснай,
Гезекше-гезек көзлерден өтер күш толық,
Хәзирги бизиң атызда қызған жарыстай,
Жеңилип қалған жүрипги бирақ пуш болып.

Дәрман хәм шабыт қарамас мүддй жағдайға,
Үлгили ердиң жүреги тасар жасарып,
Көзинше халықтың жетискен ерлер абырайға,
Алахай салар хәзирше айтсақ „бес“ алып.

Масқарапазлар өнери басқа өзгеден,
Жал-куйрық салып, ағаштан тулпар ат еткен.
Қубылып түсин хәрекет ненен, сөз бенен,
Ерсилик исти әжиұа қылып, мат еткен.

Мазақлап менмен, хийлекер, қорқақ, жалқаўды,
Дәлкекке тутьп, шалқыйды еркин сол күши.
Айтса да жай гәп, астары болар жалғаўлы,
Олар бар жерде күлкиниң гүжип толқыны.

Қолларын шандып, миндирип терис ешекке,
Қожалақ етип, жетеклеп шығып аяңлап:
— „Өз достым бул“—деп, ушыратпай сарсаң кесекке,
Көкшениң ұасын жұрипти журғқа баянлап:

—Палұаным еди, қалыпты адам есермей,
Шошқадан күшли, ешекке қарсы салайық,—
Деген де сөзлер душнанға өтсе ништердей,
Хәз етип әбден, күлкіге қанды халайық.

* * *

Бир күни мине адамлар бағқа жыйналды,
Келиншек-қызлар ырымлап елдің дәстүрин.
Орыстан келген он киесі батыр мийманды,
Көндирди ушқыр хәзилге тутып кешқурын.

Түсинип мәртлер қәлесин халықтың сыйлады,
Суў қуйып басқа, жақса да камыр унатқан.
Арқанды керип, аглатпай бираз кыйнады,
Қосыла күлип, қудалар өгги сынақтан.

Үлкени-жасы орнына қарай бөлвиген,
Қызықтап кейини, жайлардан жайға тарады.
Қонаққа келген хәммениң пайы берилген,
Бәриниң тайып бақсысы, нағмет—шарабы.

Күйеу бар жерде отырыспа қызды тамаша,
Наз бенеп турып, алысар қызлар кессин.
Көрсетти онда жүз түрли қызық-тамаша,
Айтысар жууап қыз-жигит дилұар—шешени.

Қул менен төре болады теңдей жай халық,
Утылар ўәжден санаған өзин үлкенге.
Жалтылдап турар әребек, хәйкел шайқалып,
Ретли сөзге дуўылдап хәмме күлгенде.

Айтылмас бос гәп, берилмей турып гезеги,
Әдеплик ушын кетпекте онда жарыспақ.
Өрминез жасты дәлкөккә қысып езеде,
Жараснас ҳаслаң бийўәжлик айтып тарыспақ.

Атадан артық сыйлайды жаслар ағаны,
Пәйиклер болып, хызметин етер кулдырап.
Қәдирли оның жыртыққа болса шапаны,
Қонақлар келсе оннан да гөре уллырақ.

Бир жақта жигит, бир жақта қызлар дизилип,
Сүйсинер ҳәмме келбетли күйеў ҳасылға,
Қудалар отыр қаршыға яңлы сүзилип,
Кейиплери бәлент, Аяз хан досты қасында.

Ойнаўы шебер рақыс шеккен қызлардың,
Қанаттай қалқып билезик салған билеги,
Хәр жақтан шырқап, ҳәуижге қашты сазлар дым,
Мийманға халықтың пахтадан аппақ жүреги.

Жыраў ҳәм бақсы шағлатып көкке шалқытты,
Печенег, оғуз, қарлук ҳәм қыпшақ намасын,
Жыйналған халық рәхәт көрип балқыпты,
Симириң айдың гүздеги алтын ҳаўасын.

Людмила көрип, үрдисин елдің унатты,
Ойда жоқ жерден Бақыйды сүйген ыштығып,
Ұақ-шақты қурып тамаша менеп таң атты,
Тарасты ҳәмме қалғаннан кейин күн шығып.

Өтеди ўақыт қайғылы, шадлы, белгисиз,
Куўаныш шақта умытар адам басқаны.
Буныңдай күнлер-бир нешише жылға бергисиз,
Қайрылып келмес, қартайса адам жас жаны.

Мәкәрья отыр тууылган ирге қасында,
Гүл менен бирге қосыла қустай таранып,
Липасы дөнип сарыға, көкке, жасылға,
Жүзлері парттай, мийримли көзи-қарамық.

Тербейди қыял қапалық, шадлық аралас,
„Қыз патша“ болса, түсейін деп тур тахтынан,
Дүньяның запы көңилге сирә қарамас,
Қайгадаң өмір басланар ықбал - бахтынан.

„Жабыла дослар өткерген тойды тақ турып,
Пәтия алып, шад еткен бәрше халықты.
Бау-шуулап қызға, қырық гүйе сауға арттырып,
Узатқан“ деген тәрийши елде қалыпты.

Мениң де бабам шарапка қанып сол тойдан,
Кийипти дейди улықтың берген сарпайын.
Қорғаны жағыр Аязхан деген ат қойған.
Зиярат ушын көремен барып хәрдайым.

Бирине-бири жалғасқан зәўлим қаласы,
Маллары сыймай, отарлар тууып отардан,
Жылқысын жайған Дәўкемшир, Бөрши арасы —
Хәзирге шенли Дәўқара болып аталған.

Умытпас халық Дәўқара деген сақыйды,
Ғаррылар айтса, оғырдық талай уйысып.
Узатыў ушын жиберген екен Бақыйды,
Сол жақта қалған Людмила менен сүйисип.

Таңлапты мекан Едилдин қайың төрннен,
Орыстың ели көрсегип хұрмет батырға,
Ядгерлик қалған, орманы қалың жернен
Шәхәрлер орнап Мәкәрья, Бақый атына.

Әсирлер өткен, торқалар болсын торпағы,
Сүріскен өмір, жүректе қалмай түк әрман.
Жоқ болар жерде, Паромон ердің урпағы
Қайтадан келіп, слимди жаўдан қутқарған.

Азағлық ушын гүрестин оты гаўлады,
Лениндей көсем күн болып туўды халыққа,
Мейрими күшли Паромон ердің әўлады
Зәхметши елди шығарған мәңги жарыққа!

1969—71—жыл.

„МӘКӘРҮЯ СУЛҮҰ“ ШЫҒАРМАСЫНЫҢ БАЗЫБИР СӨЗЛЕРИНЕ ТҮСИНИК

- Арзамас**—Хәзирги Горький шәхәрине кақып, әййемги шәхәрдин аты. Бул кала хәзирде бар.
- Алпамыс**—қарақалпақша бир дәстанның бас геройы.
- Арнау**—албан.
- Алман**—немец.
- Арқанкерер**—қарақалпақлардың қудалар менен хәзиллесетуғын ески ойышы.
- Ақыреп**—(*Ақырап*) Айдың аты. Октябрь.
- Ақыр**—Атқа жем салыу ушып исленетуғын аслау, коршау.
- Астырт**—Арал теңизинин түслиги, Үстирттен төменги ойпат.
- Әрембағ** (*Ирам*)—әййемги Шәддат деген патшаның қолдан жасаған бейниши. Айтыуларға карағанда түслик арабларда болын-тымыш
- Әдирә**—Жердин аты.
- Байсын**—(*Жийдели*) Хәзирги карақалпақлардың жери бурын солайша да айтылған.
- Башығарлы аладағ**—Иран менен иегарадағы таудың аты.
- Булғар** (*Болғар*)—Ески заманларда хәзирги Татарстан жеринде жасаған түрки тайпасы, ханлық.
- Гәүхар дәрәя**—Әмиүдәрәяның бурын болған бир шакабы.
- Гүржистан**—Грузия ели. Гуржи—грузин.
- Даңғара**—Дән, кешшик.
- Дәрбент**—Бираз жоллардын косылған жери.
- Дәрбент**—Хәзирги Дағыстан жеринде әййемнен бар шәхәрдин аты.
- Дәрүиш**—Дин жолында дүньядан безиуши адам, дийүана.
- Долгорукий**—Мәскеу князи (XII әсир). Түрки халқынан үйленген. Гейбир рауаятларда Мәскеудин аты Мәскүйеу (*счас-тиливый зять*) деген деп айғысады карақалпақлар арасында.
- Едил**—Волга дәрәясының карақалпақша әййемги аты.
- Еран** (*Ерен*)—Иран сая.

- Ерназар**— каракалпак халкын Россияга қосыу ушып Хийуа ханлығына қарсы гүресте қурбан болған қахарманның аты.
- Ешмухаммед**—Россия патшасы Петр биринши менен байланыс жасап турған араллы (Қонырат, Шатемир, Хожели шәхәрлери бойынша) каракалпақлардың ханы.
- Жаркент**—Арал теңизине жақын, Сырбойындағы әйіемги каракалпақлардың шәхәри. Бийік қорғанының орны ҳәзирге дейін сақланған.
- Жайық**—Хәзирги Урал дәрьясының каракалпақша бұрынғы аты.
- Жансыз**—Шинион.
- Жәйхун**—Әмиүдәрьяның бұрынғы аты.
- Жармонке**—ярмарка деген мәниде.
- Жумыр**—шопанлардың ески заманлардағы бас киімі.
- Жәбир**—Алгебра пәни. (Китабий сөз).
- Жаңғырық**—Таулы жерлерде сестің қайғаланыуы. (майғабақ) Екиңшиден урысларда қытылатуғын даңгараның бир түри.
- Жем**—Хәзирги Әмбе дәрьясының ески аты.
- Жасын**—радуга. кемпиркурсақ, көк қылың, салауат көпири.
- Зимистан**—Қыс. Қыс айлары.
- Зульфукар**—Мухаммед пайғамбардың аталасы, күйеуи хәм соңынан шамалы жыл халифалықты ийелеген Әлийдің қылышы.
- Имзе**—кол қойуу.
- Ионан**—әйіемги греция, Византия.
- Искендер**—(Искендері Зулкарнаин)—Александр Македонский.
- Қаракең**—каракалпақлардың тағы бир аты.
- Қаран**—Ески заманларындағы Қырымда болған бир шәхәрдің каракалпақша аты.
- Қала**—Қорған деген мәниде.
- Қурдым**—Халықтың инанымы бойынша теңиз сууларын тартып, басқа океанлар менен жалғастырыушы әжайып арна.
- Қурқур**—Ағаштан соғылатуғын гершаи шылым.
- Қауыс**—Айдың аты. Ноябрь.
- Қарун**—(*Карей*)—Диний китапларда баян етилген әпсәнеуи бай, сүтхор.
- Қыдыр**—(Хизир)—Мусылманлардың инанымы бойынша, қәўсар сууың ишип, мәңги жасап келген пайғамбар, талыққанды қоллаушы.
- Мапарман**—Ески заманлардағы киімлердің бир ҳасылы.
- Мәжер**—Венгр. Мажерстан—венгрия (*китабий*).
- Мәнзере**—тәбият көрнісис. Пейзаж.
- Мәзин**—Азан айтыушы.
- Макарья**—Хәзирги Горький шәхәрин бұрын каракалпақлар хәм басқа да түрки халықлары солайынша атаған.

- Мәрре**—Той жасауға белгиленген орын, атшабар
- Мүдире**—Жорыққа шыққанда суу күйын, белге кыстырын жүретугын ыдыс
- Мысыр**—Барлык Күншығыс халықлары, соның ишинде қарақалнақларда Египетти солай атайды.
- Нахиу**—Гил илими, грамматика, морфология (*Китабий*).
- Нуғыра**—*Нагара*)—музыка эснабы, барабан, литавры.)
- Нышанур**—Арқа Ирандағы бир шәхәрдің аты.
- Орал**—Урал тауы.
- Оман**—тастан, тошырактан үңілген мшибер, төбеншк
- Орын**—Хәзирги Оренбург шәхәринен өтетугын дәрьяның ески аты.
- Пәншеп**—Ески заманлардағы ханлардың буйырығын орынлаушылар.
- Пәләкият**—Астрономия Илимий пәләкият—Астрономия илими (*Китабий*).
- Рақыс**—(*Арапша*)—аяк ойын, усыл, ганца.
- Паныс**—жоқарыға илин коятуғын аспалы шыра.
- Сулайман**—Кураң, Гәурат, Ижид сыяклы диний китаңларда айтылып келген әпсенеуий патша (*Соломон*).
- Сумбиле**—Айдың аты. Август.
- Сарсанкесек**—Фәрип-касәрлерди азаңлаган адамларға бурынғы кесеклеу жазасы.
- Сакпан**—тас кесек салып ататуғын зат.
- Себзауат**—бақша егинлери, овоць.
- Себет**—себзауат, мийуа салатуғын ыдыс. Карзинка.
- Сәйхун**—Сырдарьяның ески аты
- Саруан**—Кәруан басы.
- Сәркарда**—әскер басы.
- Сәрүйи**—(*селби*)—Кинарис дарағы.
- Сәүкеле**—Маржаң хәм баска да хасыл таслардан исленетугын, қарақалпақ қыз-келиндеринин қымбатлы бас кийими.
- Сыбызгы**—қарақалпақлардың ески саз эсналарынан. Ол най, куурай деп те аталған.
- Тағы**—жабайы мәнисинде.
- Телеген**—Төрт дегершикли ат жегетугын арба. Ол күйме деп те аталған.
- Тауар**—зат мәнисинде. (*Ески түрки тили*).
- Танбур**—аз эснабы.
- Тәнепис**—демалыс, үзилис, аралык, перерыв.
- Уриستم** (*руistem*) Иран бағыры, Фирдоусийдин „шахнама“ дәстанының бас геройы
- Ушан**—Жүк тасыйтуғын үлкен кеме (Бийик мәнисинде).
- Хорезм теңизи**—Арал теңизинин ески аты. Ертеде Қара таудын

арқасы, Қубла етегине дейін теңіз болған.

Хийуак - Хийуа шәхәринин ески аты.

Хүргениж—Хорезм елиннің Хийуадаң буриңғы найтақты, ҳазирги Көнеургениш районы.

Ҳатамтай (*Хатем*)—Ислам дининен бурип, араблардын Тай урыўынан шыққан ҳакими. Өзиниң жомәртлиги менен аты шыққан сақый.

Ҳамирәлык—Дослық, бирлик, жолдасчык.

Ҳәсет—Айдын аты, июнь.

Черные клобуки—әййем заманларында славян халықлары қарақалнақларды солай деп атаған.

Шаш—Ташкенттин әййемги аты.

Шам—Ҳазирги Сирия (*Сурия*) мәмлекети. Дамаск (*Дамашк*) шәхәри.

Шыруан—әзербайжан ели, (Ески дәстанларда солай аталған).

Шатыраш—(шатраж)—шахмат ойыны.

Шатыраш көйлек—қарақалнақ қыз-келиндешклериниң шахмат тахтасы түринде тоқын кишетуғын көйлеги. Соңғы жыллары қалды.

Шын—Шин(—Қытай)

Шынықап—Атланысларда, жорықларда шайнек-кесе салып жүретуғын ыдыс.

Ырада—ерк, воля.

Юсуи—Ески дәстанлардағы ең сулыў жигиттиң аты.

МАЗМУНЫ

Ушырасыў	5
Бала туўрады сөз	11
Океан ортасында	18
Суўға кеген адам	34
Жалынлы күнлерде	38
Мәкәрья сулыў	128

На каракалпакском языке

Тлеуберген Жумамуратов

Собрание сочинений в 3-х томах

том I

Редактор *Т. Нажимов*
Худ редактор *К. Нажимов.*
Тех. редактор *Д.Ж. Дошанова*
Корректор *Г. Туримова*

ИБ № 41

Терийге берилген ўақты 15/VII—1977-ж. Басыўга рухсат
етилген ўақты 20 XII 1977 ж Қагаз форматы 70×10⁵/₃₂ Көлем:
8,25басна табак... 11,55 шэртли басна табак, 10,0 есаи басна
табак. Тиражи 5000. Баҳасы 1,30 т. РК 33877

Қаракалпақстан АССР Министрлер Советиниң басна,
полиграфия хэм китап саўдасы бойынша басқармасынь
„Правда“ның 50 жыллыгы атындағы Нөкис
полиграфкомбинаты. Заказ 153